

Note de cercetare asupra comunităților rurale în România de astăzi¹

**Bogdan Voicu, Daniel Arpinte, Claudia Petrescu,
Mihnea Preotesi, Cristina Tomescu**
Institutul de Cercetare a Calității Vieții

Abstract: *The study of community is very common in current Romanian academic and non-academic research. For instance, assessing the impact of most development projects requires the study of the potentially affected communities, both before, during and after the implementation of the project. Community studies suppose the manipulation of both qualitative and quantitative data, and often require complex activities of data collection and validating. This research note addresses a few practical issues for carrying the fieldwork during in rural communities. We do not discuss much the designing and the methodological aspects of such research, but we focus on the difficulties, risks and potential success strategies during data collecting.*

Keywords: community research, fieldwork, mixed methods

Cuvinte-cheie: studii comunitare, cercetare de teren, metode mixte

Introducere

Tradiția românească a studierii comunităților, cu precădere a celor rurale este una extrem de bine conturată. Ea își regăsește expresia în concepția gustiană a comunității ca „unitate socială”, concretizată în numeroase studii monografice a unor sate în perioada interbelică (Larionescu, 2010). În fapt, aceste monografii constituie echivalentul studiilor de comunitate complexe de astăzi (Rostás, 2010). Preocupată în mare măsură de problema rurală (Stahl, 1969), sociologia românească postbelică a produs în mod inevitabil numeroase studii de comunitate, concentrându-se cu precădere pe cazul localităților rurale. Cercetările erau predominant calitative. Motivele erau simple: atenția acordată satelor, ce grupau mai multă populație decât orașele, tradiția de cercetare, costul extrem de ridicat în raport cu beneficiile ce

puteau fi extrase din utilizarea metodologiilor cantitative, mai ales ținând cont de dezvoltarea acestor metode și a tehnicii de calcul la vremea respectivă.

Sociologia postcomunistă continuă să producă numeroase studii de comunitate. Spre exemplu, am realizat o inventariere a studiilor publicate în perioada 2000-2009 în revista *Sociologie Românească*. În cei zece ani, revista a publicat 340 de studii. Eliminând calupurile tematice prezente în patru dintre numerele revistei, rămân 320 articole. Dintre acestea, 43 (13,4%) propun ca bază empirică date culese în comunități rurale. Procentul scade la 12,6% atunci când sunt luate în considerare și calupurile tematice. Practic, la fiecare 10 articole în revistă este cel puțin un studiu al unei comunități sătești. Studiile de caz din urban sunt mai rare.

Motivația unui interes atât de ridicat este multiplă. Un rol important îl joacă probabil

tradiția de cercetare amintită. Se adaugă caracterul numeros al populației rurale și prezența în rural a unor numeroase probleme sociale, dar și proiecte de dezvoltare. În plus, majoritatea acestor studii sunt prin excelență calitative, propunând o metodologie aparent mai ușor de utilizat și mai ieftină.

În fine, majoritatea proiectelor de dezvoltare din România contemporană urmează tipicul elaborat în întreaga lume. Ele sunt însoțite de evaluări ex-ante și ex-post ale impactului social (Green, 2008; Vincent, 2008), pentru a permite compararea situației înainte și după implementarea proiectelor. De aici și existența unui volum semnificativ de oportunități și resurse disponibile pentru cercetătorii sociali implicați în studii de comunitate.

Analizele pot privi comunitatea în ansamblul ei, concentrându-se apoi pe o chestiune specifică, cum ar fi principalele nevoi ale localității (Voicu *et al.*, coord., 2007; Voicu *et al.*, coord., 2008) sau receptarea unor campanii de comunicare (Voicu & Voicu, coord., 2006). Alte cercetări se centrează pe părți ale comunității (Voicu, coord., 2007) sau plasează elemente ale sistemului social, precum școala, în ansamblul mai larg al realității sociale din comunitățile studiate (Voicu, coord., 2008; Voicu, coord., 2009).

Acesta este contextul în care plasăm nota de cercetare de față. Obiectivul nostru este să discutăm despre modul de colectare a datelor, atingând aspectele practice, chestiunile întâlnite direct pe teren, dincolo de designul cercetării, dincolo de aspectele metodologice mai generale. Căutăm să subliniem strategii de succes și riscuri în colectarea datelor. Abordăm pe rând subiectul informatorilor-cheie, al datelor colectate prin observație directă, al modului de abordare a oamenilor obișnuiți. Concretizăm discuția în domenii specifice cercetării din domeniul social – și anume educația, sănătatea, asistența socială, participarea la viața socială. În fine, schițăm câteva scurte considerații despre îmbinarea metodelor cantitative cu cele calitative.

Materialul valorifică o experiență de cercetare diversă a autorilor, acumulată în timp,

lucrând împreună sau în proiecte individuale. Acestea includ studiile raportate de Mihăilescu (1997); Panorios (2004); Petrescu și Stănilă (2009); Petrescu (2008a, 2008b, 2009); Petrescu și Constantin (2008); Petrescu (coord.), (2006, 2007); B. Voicu (coord.) *et al.* (2003); B. Voicu *et al.* (2003); B. Voicu (coord.) (2008); B. Voicu *et al.* (coord.) (2008); B. Voicu (coord.) (2009); Voicu *et al.* (coord.) (2007); Voicu & Voicu (coord.) (2006); M. Voicu (coord.) (2007). Studiile la care ne referim acoperă o arie largă de interese de cercetare. Ele includ deopotrivă proiecte academice și analize incluse în cercetări comandate de beneficiari non-academici, studii ce și-au propus descrierea unor comunități în ansamblul lor și analize ale unor teme specifice. Am constatat însă că majoritatea situațiilor întâmpinate pe teren nu diferă de la un tip de cercetare la alta.

Nu ne propunem să acoperim întreaga gamă de situații ce pot interveni „pe teren”. Dorința noastră este să contribuim la îmbogățirea cunoașterii în domeniu prin împărtășirea propriilor experiențe de cercetare. Exemplele pe care le furnizăm în text au adesea valoare anecdotică. Le-am regăsit însă în numeroase contexte, fiind practic valabile indiferent de tipul studiului de comunitate, de obiectivul acestuia, de destinația rezultatelor.

Câteva repere metodologice

Comunitatea, drept concept, cunoaște o carieră practic echivalentă cu structurarea sociologiei ca știință. De la discuția clasică și îndelung discutată a lui Tönnies (1887), despre comunitate și societate, la definirea non-rezidențială a comunității (Bauman, 2001; Etzioni, 1993), cu trimiteri către comunitățile virtuale (Smith și Kollock, 1999), conceptul cunoaște evoluții și moduri de abordare diferite, cu suișuri și coborâșuri în ce privește interesul acordat de comunitatea academică. Ultimele două decenii au adus o revigorare a studiilor de comunitate stimulată de dezbateri în două zone conceptuale diferite (Studdert, 2005).

Pe de o parte este discuția despre capitalul social și posibilul declin al implicării în asociații voluntare (Putnam, 2000). Pe de altă parte este comunitarianismul, regăsit adesea ca ideologie în literatura despre a treia cale (Giddens, 2000).

În acest context, studiile de comunitate cunosc o revigorare importantă în întreaga lume, resimțită prin multitudinea de studii de impact social ce însoțesc obligatoriu proiectele de dezvoltare susținute de agenții internaționale precum Banca Mondială sau BERD, de structuri supranaționale precum UE sau de guvernele statelor mai dezvoltate.

Metodologia se diversifică și ea, trecând de caracteristica de studiu calitativ prin excelență (Iluț, 1997, 105), la discuția despre metode mixte (Greene, 2007 ; Johnson *et al.*, 2007) și la trecerea în revistă a tuturor metodelor de cercetare, fiecare în parte dovedindu-se un instrument util de colectare a datelor (Hawtin și Percy-Smith, 2007).

Ca exemple particulare ale studiului de caz (Berg, 2003), studiile de comunitate de astăzi sunt departe de a se restrânge la o singură metodă de colectare a informației. Studiul rapoartelor și documentelor sociale, analiza de date calitative, observația directă și analiza de date cantitative sunt utilizate de regulă împreună, fiind îmbinate în așa numitele metode mixte amintite mai sus. Accentul este pus pe complementaritate, validare reciprocă a instrumentelor și surselor de date, acoperire eficientă și cât mai completă a tematicilor studiate, cu precădere în ce privește descrierea generală a comunității supuse analizei.

Spre deosebire de trecut, documentarea prealabilă reprezintă astăzi o etapă extrem de bogată în conținut informațional. Nu ne referim aici la nevoia de studiere atentă și cât mai cuprinzătoare a literaturii academice și literaturii gri despre subiectul analizat. O astfel de întreprindere rămâne absolut obligatorie și precede orice investigație de natură sociologică. Dincolo de aceasta însă, există numeroase date și relatări despre aproape orice comunitate care sunt ușor accesibile și care pot ușura enorm cercetarea de teren. Astfel de relatări pot fi directe, referindu-se la

comunitatea studiată, sau indirecte, discutând, spre exemplu, despre regiunea în care este plasată o comunitate definită prin ocuparea unui anume spațiu geografic concret sau despre comunități similare sau care reunesc și membri ai comunității țintă (cazul comunităților online, spre exemplu). Investigarea acestor surse de informație devine parte integrantă a oricărei cercetări (Hawtin și Percy-Smith, 2005).

Documentarea prealabilă presupune muncă de cercetare în birou, incluzând cel puțin trei tipuri de activități. În primul rând este analiza datelor deja existente, de regulă în raportări statistice, ce permit deopotrivă investigarea situației trecute sau de moment, precum și dinamica diverselor aspecte legate de starea comunității. În al doilea rând este studierea eventualelor descrieri ale comunității țintă. Acestea sunt prezente în literatura academică, publică, dar cel mai des pot fi regăsite în literatura gri, identificarea și accesarea putând fi destul de costisitoare în ce privește timpul alocat. În fine, este documentarea realizată din presă și din mai noul mijloc de comunicare ce îl constituie Internetul. Practic, pentru orice comunitate, mai ales pentru cele rezidențiale, Internetul poate oferi resurse de cunoaștere, utile în structurarea de ipoteze privind profilul comunității respective.

Colectarea de date suplimentare, cea pe care în jargonul specific profesiei o desemnăm adesea prin termenul „teren”, vine să completeze și să specifice informația generală furnizată de documentarea prealabilă. Ea aduce informație substanțială esențială pentru validarea ipotezelor cercetării. Designul acestei etape este crucial pentru întreaga analiză și depinde de modul de definire a populației studiate : comunitatea poate reuni o localitate întreagă, părți din aceasta, o rețea de indivizi cu contacte frecvente între ei, poate presupune interacțiune față în față sau mediată prin diverse mijloace de comunicare (Internet, telefon etc.). Orice studiu de comunitate va depinde prin urmare de modul în care este imaginat și definit obiectul investigației, populația la care aceasta se referă.

Textul de față se concentrează asupra colectării de date în comunități rurale. Avem

în vedere precauția adusă de comunitarianism și legată de faptul că vecinătatea rezidențială nu este suficientă pentru a produce o comunitate (Etzioni, 2002, 100-101). Cu toate acestea, tratăm satul, în întregul său, drept o comunitate. Plecăm de la premisa că ordinul de mărime a majorității localităților rurale, de maxim câteva mii de locuitori, face ca majoritatea locuitorilor să interacționeze – de cele mai multe ori – *face to face*. Mai ales în localități mici, interesele comune ale sătenilor constituie o pondere importantă în totalul intereselor individuale. În plus, acolo unde conexiunile cu alte localități sunt limitate de infrastructura de transport, alternativele de interacțiune socială în afara localității sunt puține. Sunt îndeplinite astfel acele condiții enumerate de Völker, Flap și Lindenberg (2007) ca elemente ce facilitează dezvoltarea unui spirit comunitar ce poate transforma proximitatea spațială în comunitate (vezi Voicu, 2008, 14-15).

Satul, ca întreg, poate fi tratat ca fiind o comunitate. Pentru a cunoaște această comunitate este logic să discuți cu actorii-cheie, să urmărești mecanismele de schimb și interacțiune, să studiezi evoluția cifrelor ce descriu fluxurile demografice sau relațiile și productivitatea economică etc. Întrebarea centrală este cum, în ce măsură este bine să utilizezi metode calitative (mai ales interviuri în profunzime și de grup), îmbinându-le cu studiul documentelor sociale și cu colectarea de date cantitative, astfel încât să atingi scopul urmărit de cercetare. Obiectivul nostru nu este însă acela de a răspunde la această întrebare fundamentală. Este evident de altfel că nu există o soluție unică, ci o multitudine de soluții condiționate de resursele disponibile, în primul rând în ce privește timpul, dar și finanțarea și numărul de cercetători disponibili, experiența și calitatea acestora, precum și o mulțime de alte elemente contextuale cum ar fi starea vremii sau ciclurile agricole.

Dincolo de acestea, așa cum susțin adepții metodelor mixte de cercetare, integrarea metodelor calitative și a celor cantitative este benefică (Greene, 2007; Bazeley, 2009). O astfel de schemă este de altfel folosită și în

România (Mihăilescu, 1997; Voicu și Voicu, coord., 2007; Voicu *et al.*, coord., 2007; Voicu *et al.*, coord., 2008 etc.). Ea presupune colectarea de date din surse și prin tehnici multiple: documentarea prealabilă, realizarea de interviuri de grup și în profunzime, aplicarea de chestionare, observația directă. Importante aici sunt selecția atentă a surselor, validarea încrucișată a acestora, prin triangulație și completare reciprocă, planificarea timpului dedicat terenului, identificarea corectă a informatorilor, abordarea eficientă a acestora. Utilizarea complementară a unui set mixt de metode are rolul de a obține volumul necesar de informații, dar și a unui grad ridicat al acurateții acestora prin triangulație.

Elemente practice: proiectarea generală a „terenului”

Adresăm în această secțiune câteva chestiuni-cheie pentru derularea în bune condiții a cercetării de teren. Ele nu constituie noutăți, fiind în general indicate ca atare în monografiile dedicate cercetărilor calitative, în mod particular în capitolele ce discută despre studiile de caz (vezi Iluț, 1997; Christensen și Levisson ed., 2003; Hawtin și Percy-Smith, 2005). Am sesizat însă că regulile pe care le prezentăm în continuare sunt adesea neglijate în studiile românești, desfășurate de echipe diferite, mai ales în scop non-academic.

Amintim înainte de toate faptul că studiile de comunitate folosesc surse de date diferite care se completează și se validează reciproc pentru a construi o imagine cât mai fidelă pentru realitatea studiată. Informațiile colectate prin metode calitative sunt esențiale pentru întreg procesul. Totuși, asigurarea validității și fidelității datelor presupune o atenție deosebită în întreg procesul de colectare a datelor (Moret *et al.*, 2007; Lewis și Ritchie, 2008). Importantă în acest sens este standardizarea modului de colectare a informației, colaborarea investigatorilor de teren pentru a ajunge la consens în modul de interpretare și utilizare a datelor. Mai ales atunci când echipa de cercetare implică mai mulți investigatori de

teren este esențială întâlnirea frecventă a acestora – cel puțin o dată pe zi și discutarea informațiilor deja acumulate, confruntarea acestora, ajustarea instrumentelor de cercetare pentru a suplimenta informația lipsă etc. Adesea aceasta necesită timp îndelungat petrecut în comunitate.

Durata interacțiunii cu comunitatea

Experiența mai multor studii de comunitate în care am fost implicați în mod direct, relevă *importanța duratei de timp petrecute în localitate*. Aceasta respectă spiritul recomandării din lucrarea clasică a lui Agar (1996, 79), de a petrece mai întâi câteva zile în comunitate doar pentru acomodarea cu realitatea de la fața locului. Uneori însă, în cercetări realizate în contracte în care presiunea timpului este importantă, investigatorul de teren poate avea senzația că durata contactului nemijlocit cu subiecții în condițiile lor naturale de viață nu a fost suficient de lungă pentru a valida complet informațiile colectate de la diverși informatori. Acest neajuns poate fi compensat *prin utilizarea intensivă a timpului disponibil, prin creșterea numărului de investigatori de teren implicați, dar și prin utilizarea capacității de sinteză și experienței cercetătorilor aflați „pe teren”*.

Primele două soluții sunt costisitoare prin definiție. Ele presupun mai multe unități de tip om-zi ce ar trebui finanțate. În plus, acuratețea coordonării și sintetizării informației colectate de investigatori diferiți poate duce în fapt la o creștere a duratei totale a cercetării: cercetătorii se reunesc seară de seară, pun cap la cap informația colectată, elimină redundanțele, studiază contradicțiile apărute, decid asupra următorilor pași de urmat, eventual revin la unii dintre informatori. Cu cât sunt mai mulți cercetători implicați, cu atât pot apărea mai multe contradicții: crește riscul ca fiecare dintre aceștia să discute cu seturi neomogene de informatori diferiți, fără a avea ocazia de a flexibiliza instrumentele cu care se colectează datele, astfel încât să includă rapid informația aflată de la alți membri ai comunității. De aici nevoia mai frecventă

de a reveni la unii informatori cu întrebări suplimentare.

În acest context, un factor esențial al reușitei studiilor de comunitate ar putea fi recurgerea la cea de-a doua soluție, și anume utilizarea intensivă a timpului bazată pe experiența și capacitatea de sinteză a investigatorilor de teren, completată cu o metodologie extrem de atent întocmită, care să permită flexibilitatea cercetătorilor în ajustarea la condițiile de la fața locului.

Am enunțat astfel două condiții fundamentale: calitatea cercetătorilor și cea a metodologiei. O să le analizăm pe rând. A avea *investigatori de calitate* este un deziderat pentru orice proiect de cercetare. Ei pot garanta faptul că informația colectată este deopotrivă validă și fidelă realității studiate. Din păcate, nu întotdeauna astfel de investigatori sunt disponibili în perioada de timp alocată cercetării de teren. Mai important decât acest lucru este nevoia de a asigura o finanțare corespunzătoare costurilor unor astfel de investigatori înalt calificați. Problema apare mai ales când nu este vorba de o cercetare academică, care să aducă investigatorilor de teren și (multe) alte recompense în afara celor financiare. Astfel, presiunea de a avea repede rezultatele cercetării și constrângerile bugetare impun găsirea căilor de a scurta durata petrecută în comunitate, fără a afecta calitatea informației colectate.

Subliniem din nou faptul că nevoia este explicită mai ales în proiecte de cercetare cu scop non-academic. În cercetările cu scop pur științific, timpul nu este la fel de critic, exceptând constrângerile bugetare. Proiectarea cercetării poate prevedea însă în astfel de situații o etapă de *preliminary fieldwork* (Caine *et al.*, 2009). Aceasta include o primă intrare în „teren”, cu scop mai degrabă exploratoriu. Obiectivele sunt rafinarea ipotezelor, familiarizarea cu comunitatea, studierea căilor de a iniția colaborarea cercetător-comunitate (în proiecte de dezvoltare comunitară ce implică participarea comunității la cercetarea propriu zisă – vezi spre exemplu Israel *et al.*, ed., 2005; Wilmsen *et al.*, ed., 2008; Newell și South, 2009).

Tabelul 1. Căi de eficientizare a proiectării colectării datelor

Etape preliminare	<ul style="list-style-type: none"> - Documentarea prealabilă ; - <i>Preliminary fieldwork</i>.
Echipe de investigatori de teren	<ul style="list-style-type: none"> - Cercetători de calitate ; - Mai multe zile „pe teren”.
Metodologia	<ul style="list-style-type: none"> - Metode mixte ; - Utilizarea mai multor surse de date și tipuri de surse de date ; - Flexibilitate în ce privește : <ul style="list-style-type: none"> • selecția respondenților, • numărul proiectat de interviuri, • structura ghidului de interviu.

În situația presiunii timpului, a nevoii de a preda rapid rezultatele cercetării către beneficiar, a face *preliminary fieldwork* devine un lux. În aceste condiții, accentul poate cădea pe cel de-al doilea element-cheie al eficientizării activității, localizat la nivelul *proiectării atente a metodologiei*. Nu este nimic spectaculos într-o astfel de alegere. Soluția este cea a respectării standardelor metodologice mai vechi și mai noi, a proiectării instrumente flexibile, robuste, adaptabile la situația din teren. Experiența comună de cercetare a echipei confirmă acest lucru : cu cât cadrul metodologic este mai flexibil, cu atât adaptarea la condițiile concrete de teren facilitează eficientizarea culegerii datelor. Flexibilitatea nu presupune dispariția standardizării absolut necesare în condițiile studierii în paralel a mai multor comunități. Ea se poate regăsi în fapt în respectarea strictă a standardelor metodologice și în plasarea la nivelul investigatorilor de teren a mai multor decizii mai ales în ce privește modul de selecție a respondenților, numărul proiectat de interviuri, structura ghidului de interviu.

Selecția informatorilor și volumul eșantioanelor

Deși destul de rar discutată în literatura curentă (Thomas *et al.*, 2007), *selecția informatorilor* este crucială pentru componentele calitative ale studiilor de caz, erorile de selecție putând distorsiona substanțial rezultatele cercetării.

O astfel de eroare poate fi investigarea unor grupuri particulare din interiorul comunităților studiate, dată fiind folosirea excesivă a tehnicii bulgăreului de zăpadă. Subiecții sunt recrutați pe baza recomandării membrilor comunității deja investigați. Decisivă este în acest caz selecția punctelor de start, a primilor intervievați. Dacă este studiată o comunitate fragmentată în mai multe grupuri închise, iar primii informatori se întâmplă să fie selectați în interiorul unui singur grup, este puțin probabil ca să existe subiecți care să recomande interviuarea unor prieteni din afara grupului de apartenență respectiv. Informația colectată devine repede redundantă. Investigatorii de teren pot avea senzația că deja au reușit să satureze cunoașterea despre comunitatea studiată. În fapt, lipsa de interacțiune cu celelalte grupuri ce constituie comunitatea face ca această cunoaștere să fie doar una parțială.

Un astfel de caz este cel cu care ne-am confruntat într-unul din studiile raportate în Panorios *et al.* (2004). Agentul ce gestionase implementarea proiectelor al căror impact social îl evaluam, a insistat să însoțească pe teren echipa de sociologi. Acest lucru a distorsionat parțial interviurile cu autoritățile locale, un risc asumat în condițiile în care informația esențială era colectată de la sătenii „obișnuiți”. Într-unul dintre satele investigate am realizat investigația de teren fără a anunța agentul respectiv. Am constatat imediat că autoritățile locale, lipsite de informarea prealabilă pe care o făcea agentul implementator,

se vedeau a cunoaște mai puține lucruri despre proiectul în cauză și se raportau mai critic la acesta. În plus, o parte din locuitorii din satul analizat fuseseră oarecum „instruiți” în privința răspunsurilor dezirabile. Multiplicarea punctelor de selecție ne-a permis însă să interacționăm și cu o altă parte a locuitorilor, obținând o imagine mai credibilă a realității studiate, decât cea extrem de roz care ar fi rezultat din interviu exclusiv a informatorilor aleși de agentul implementator. În fapt, proiectul în cauză era o reușită. Ca în orice întreprindere însă, el nu era perfect. Agentul implementator părea a dori să ascundă micile imperfecțiuni și să minimizeze impactul social al acestora.

Am întâlnit situații similare care au apărut în alte câteva sate, dar și în alte studii (vezi, de exemplu, Voicu, coord., 2003, Voicu *et al.*,

2003). De fiecare dată, din punct de vedere al calității informației colectate, s-a dovedit a fi o strategie extrem de eficientă să nu limităm grupul intervievaților la cel sugerat de către contactul de la fața locului, indiferent statusul acestuia în raport cu comunitatea locală. Din păcate, în comunități specifice, precum cele ce includ grupuri compacte și tradiționaliste de romi, este extrem de dificil, adesea chiar imposibil, să reușești să intri în contact cu informatorii fără a apela la medierea unuia dintre liderii locali.

În alte studii (Voicu, coord., 2008; Voicu, coord., 2009) am observat diferențe de opinie între informatorii recrutați direct și cei a căror recrutare a fost mediată de către cadre didactice locale. Aceștia din urmă aveau atitudini sensibil mai favorabile față de calitatea educației din școala din sat.

**Caseta 1. Identificarea principalelor nevoi ale unei comunități rurale :
o posibilă strategie de cercetare**

1. Documentarea prealabilă

- localizarea comunității, identificarea literaturii despre comunitatea în cauză (dacă există), despre regiunea în care este plasată ;
- studierea datelor statistice existente, atât cele curente, cât și cele din trecut (pentru a identifica dinamici ale localității). Concentrarea atenției pe procesele demografice, indicatorii de ocupare și dezvoltare economică, accesul la servicii și utilități publice și utilizarea acestora ;
- colectarea de informații recente despre evenimente petrecute în localitate, utilizând mass-media, inclusiv Internetul ;
- studierea rețelelor de socializare pentru a identifica potențiale persoane de contact în localitate, potențiali lideri locali.

2. Elaborarea de ipoteze preliminare pe baza informației deja colectate la punctul 1.

3. Proiectarea colectării datelor pe teren :

- stabilirea nevoii de date suplimentare ;
- stabilirea procedurilor de colectare și validare a unor date statistice despre comunitate ;
- identificarea persoanelor (funcțiilor formale sau informale îndeplinite de aceste persoane) care pot furniza date ;
- proiectarea protocoalelor de interviu cu lideri formali din localitate ;
- proiectarea protocoalelor de identificare a liderilor informali ai comunității ;
- stabilirea regulilor de selecție a informatorilor, a locului de unde aceștia pot fi recrutați etc. ;
- proiectarea protocoalelor de interviu cu membrii comunității ;
- stabilirea modurilor de validare a informației și a procedurilor de stabilire a momentului când au fost deja derulate suficiente interviuri ;
- proiectarea preliminară a chestionarelor (în cazul nevoii de a valida părți ale informației colectate prin investigarea de eşantioane reprezentative). Aplicarea chestionarelor respective ;
- pregătirea ghidurilor metodologice, rediscutarea metodologiei cu investigatorii de teren, specificarea formei dorite pentru raportare.

4. Cercetarea de teren (I)

- întâlniri, cel puțin o dată pe zi, a echipei de investigatori. Discutarea informațiilor colectate. Ajustarea instrumentelor de cercetare (ghiduri de interviu, fișe de observație etc.) în funcție de concluziile preliminare ;
- ajustarea protocoalelor de identificare a informatorilor relevanți ;
- decizii privind numărul de interviuri de realizat.

5. Cercetarea de teren (II)

- revenirea de pe „teren”. Analiza informațiilor colectate, validarea ipotezelor inițiale, elaborarea specificațiilor unei noi etape de cercetare de teren ;
- definitivarea chestionarelor (dacă este cazul, vezi mai sus).

Notă : Această etapă se poate repeta de mai multe ori sau, dimpotrivă, poate fi derulată la fața locului, chiar în comunitate, în funcție de resursele de timp, umane și financiare disponibile.

6. Elaborarea studiilor/rapoartelor finale

Din experiența noastră este bine ca selecția informatorilor să se facă pornind din locuri publice diferite, de preferință locuri ce servesc ca puncte de întâlnire pentru comunitate : magazin, cârciumă, Biserică, bănuța din fața porții etc. Acestor informatori li se adaugă liderii de status ai comunității, precum directorul școlii, primarul, preotul, medicul, principalii investitori locali. În funcție de subiectul investigat, poate fi utilizată tehnica bulgărelui de zăpadă pentru a extinde cunoașterea temei respective. Informatorii deja intervievați pot recomanda alte persoane-cheie pentru subiectul studiat. Continuarea selecției și creșterea suplimentară a numărului celor intervievați depinde întotdeauna de contextul specific comunității investigate.

Numărul de interviuri care ar trebui realizate constituie o decizie importantă din punctul de vedere al nevoii de a asigura echilibrul între resursele de timp, financiare și umane disponibile, nevoia de a colecta cât mai multă informație, capacitatea de a analiza cantități mari de informație. Regula recomandată este aceea de a intervieva suficient de multe persoane astfel încât interviuarea a încă uneia să nu mai aducă decât un foarte mic plus de informație, care nu ar mai justifica continuarea terenului (Lewis *et al.*, 2003, 83). Nu trebuie însă uitat că este nevoie să fie asigurată varietatea respondenților și că

metodele calitative sunt extrem de eficiente în a produce detalii bogate, ceea ce impune nevoia ca saturarea informației să se realizeze pe toate dimensiunile urmărite în analiză.

Una dintre practicile frecvente în proiectarea cercetărilor ce colectează (și) informație calitativă ține de impunerea prealabilă a unui număr de interviuri. Uneori, informația colectată devine redundantă mai devreme de atingerea limitei impuse. Alteori, se vede că informația colectată este insuficientă pentru a documenta domeniile studiate, pentru a confirma sau valida ipotezele cercetării. Din acest punct de vedere, o abordare flexibilă este probabil indicată și este singura în spiritul strict al unei metodologii riguroase. Aceasta presupune ajustarea modului și strategiei de eșantionare, „la fața locului”. De aici nevoia de comunicare permanentă între investigatorii de teren, schimbul de opinii asupra informațiilor colectate și discutarea codării acestora fiind procedeul prin care numărul de interviuri este ajustat în continuu, până la încheierea cercetării de teren. Astfel se pot identifica informatorii-cheie cu adevărat relevanți. Similar, pot dispărea de pe lista interviurilor necesare informatori despre care devine clar că nu pot aduce informație suplimentară substanțială sau esențială pentru atingerea obiectivelor studiului.

Proiectarea instrumentelor propriu-zise și pregătirea rețelei de investigatori de teren

În ce privește *structurarea ghidurilor de interviu*, opțiunile sunt variate, mergând de la interviul complet structurat (chestionarul) până la interviul etnografic, în care investigatorul caută să nu direcționeze în nici un fel discursul informatorului (Rubin și Rubin, 2004). Pentru studiile de comunitate, unde obiectivele analizei sunt de regulă clare, iar ipotezele bine conturate, credem că varianta cea mai eficientă este interviul de tip semi-structurat, în care temele de atins în interviu sunt impuse, fără a oferi însă variante de răspuns (Ayres, 2008) și nici formulări standardizate pentru întrebări. Acestea din urmă există în ghidul de interviu, însă ele constituie mai degrabă repere orientative pentru investigatorul de teren. Importante rămân temele abordate. În plus, investigatorul de teren trebuie să aibă libertatea de a stabili flexibil ordinea acestora, în funcție de modul în care decurge discuția cu informatorul respectiv.

Un alt aspect important este *limbajul utilizat* de către cercetător: acesta trebuie să fie suficient de elevat cât să arate că este o persoană pregătită și care prin ceea ce va scrie poate să îi ajute pe viitor și, în același timp, suficient de simplu și de apropiat de cel utilizat de localnici pentru ca aceștia să nu se simtă timorați și să considere că nu sunt suficient de educați pentru a oferi răspunsurile necesare. Adaptarea limbajului la conversație necesită însă flexibilitatea mai sus amintită și menținerea standardizării la nivelul temelor abordate, nu al formulării întrebărilor.

Toate aceste detalii trebuie incluse explicit, de la bun început, în *ghidurile metodologice* ce pregătesc terenul. Acestea prezintă detaliat fiecare aspect al metodologiei, includ protocoale de identificare a subiecților, ghiduri de interviu, chestionare, exemple de situații așteptate a se petrece în timpul cercetării și moduri de a reacționa la acestea, protocoale de observare (ce se observă, cum se observă etc.).

Este util ca aceste instrumente și moduri de aplicare să fie discutate cu investigatorii de teren, în întâlniri comune. Scopul este ajustarea lor, mai buna specificare, interiorizarea obiectivelor cercetării de către toți membrii echipei de cercetare. Adesea se impun mai multe runde de întâlniri sau de discutare online a metodologiei, pentru a incorpora și rediscuta modificările aduse acesteia.

Experiența de cercetare arată că investigatorii de teren sunt cei mai în măsură să scrie rapoarte despre comunitățile pe care le-au investigat. În practică, am observat situații în care interviurile și chestionarele sunt preluate de alți cercetători și aceștia elaborează rapoartele finale. Recomandarea noastră este ca, pentru fiecare comunitate în parte, cel puțin raportul descriptiv să fie în sarcina echipei de investigatori de teren. Prelucrările ulterioare, folosind tehnici specifice de analiză de conținut sau căutând să sintetizeze concluziile studierii mai multor comunități, pot fi realizate și de alți cercetători, deși, și în acest caz, investigatorii de teren sunt cei mai potriviți pentru a analiza comunitatea. În schimb, în cazul comparării mai multor localități, intervenția cercetătorilor care nu au fost pe teren în niciuna din comunitățile comparate poate aduce un plus de eficiență în identificarea patternurilor comune și elementelor specifice. Cercetătorii care au condus cercetarea în teren tind, în astfel de situații, să acorde o importanță sporită comunităților pe care le-au studiat personal. Pe de altă parte, implicarea lor în raportul comparativ este valoros, ei corectând eventualele distorsiuni de înțelegere ale cercetătorilor care nu au mers pe teren.

În acest context, este extrem de util ca echipa să aibă de la bun început o imagine clară despre cum va arăta structura raportului de teren pentru fiecare comunitate în parte și, în cazul studierii mai multor comunități, raportul final care sintetizează rezultatele cercetării. Astfel investigatorii de teren interiorizează mai ușor obiectivele studiului, pot vehicula și adapta rapid instrumentele folosite pentru a eficientiza colectarea informațiilor pe teren și a maximiza cunoașterea despre comunitatea respectivă.

Elemente practice : observația

Observația este o metodă esențială pentru *adaptarea celorlalte metode de lucru* la condițiile concrete întâlnite în comunitate. Așa cum am argumentat, nu întotdeauna instrumentele de lucru și protocoalele metodologice cu care cercetătorul pleacă pe teren acoperă complet și eficient realitatea de pe teren asigurând atingerea obiectivelor propuse. Primele informații, cele mai multe obținute prin observație, sunt esențiale pentru succesul studiului de caz, mai ales în absența etapei de *preliminary fieldwork*. În această etapă cercetătorul poate decide importanța interviului unor categorii de respondenți, modalitatea de abordare, ce tip de informație suplimentară ar trebui obținută, reordonarea și restructurarea temelor din ghidurile de interviu etc.

Mai mult, observația *asigură un volum semnificativ de informații utile* pentru atingerea scopului studiului. Sunt numeroase elemente de context, definitorii pentru comunitatea studiată, ce pot fi surprinse prin observare și presupun costuri de timp foarte mici. Între ele se află felul în care arată natura și natura construită, convorbirile auzite „întâmplător” în spații publice precum cârciuma sau magazinul, comportamentele verbale și non-verbale din biserică sau discotecă, participarea, comportamentele și normele rituale întâlnite la evenimente ce adună la un loc mai mulți săteni (meciuri de fotbal, căsătorii, serbări, sărbătoriri, înmormântări, adunări pentru desemnarea văcărului satului etc.) etc. Astfel de elemente, aparent banale, permit construcția unei imagini de ansamblu asupra comunității rurale și stadiului său de dezvoltare, identificarea liderilor formali și informal, a eventualelor conflicte din interiorul comunității, a patternurilor de colaborare și participare la viața comunitară.

Observația reprezintă o *modalitate excelentă de a valida informațiile obținute prin alte metode*. Spre exemplu, informațiile culese de la lideri formali pot fi în mod voit distorsionate, motiv pentru care este necesară utilizarea altor metode pentru verificarea informațiilor. Cel mai frecvent, această situație apare în

studiile de tip evaluativ. Nu de puține ori am fost puși în situația să constatăm că investiții semnificative în comunitate sunt abandonate, deși oficialitățile comunității au întrunit consensul absolut în ceea ce privește utilitatea acestora. Intervievarea liderilor locali și uneori chiar a sătenilor fără roluri decizionale la nivel comunitar, conduce la ideea unor proiecte de succes. Observarea stării obiectivelor vizate sau a comportamentelor în legătură cu acestea ne-a permis însă, în astfel de situații, să punem sub semnul întrebării relația dintre realitatea efectivă și reprezentările sătenilor asupra acesteia. Reanalizarea declarațiilor localnicilor și revenirea cu întrebări suplimentare facilitează în astfel de cazuri întregirea cunoașterii asupra problemei studiate.

Într-un alt caz, informațiile obținute de la polițist și confirmate de către primar indicau o creștere alarmantă a infracțiunilor comise de către minori într-o comunitate de romi. Dacă opiniile oficialilor au fost puternic alterate de prejudecăți, vizita cercetătorului în comunitate a permis observația condițiilor de trai ale romilor. Cele mai multe familii locuiau în condiții dificile, în locuințe improprii, neracordate la rețeaua de electricitate și fără o sursă de apă potabilă în apropiere. Unele familii locuiau chiar în locuințe improvizate construite din carton și folii de PVC. Discuțiile cu localnicii din apropierea comunității de romi au confirmat faptul că iarna deosebit de grea a aceluia an a determinat o parte dintre familiile de romi să „atenteze” la pădurea din apropiere pentru a face rost de lemne pentru încălzire. În această situație, informațiile obținute de cercetător prin observație îl pot ajuta să discearnă între opiniile conform cărora „romii s-au înrăit în ultima vreme și au început să-și trimită și copiii la furat” și prezența unei situații excepționale care au determinat familiile nevoiașe să recurgă la furt pentru a supraviețui.

O altă situație frecventă este aceea în care respondenții nu au capacitatea de a oferi răspunsuri satisfăcătoare dată fiind cunoașterea precară a temelor abordate. Nu în ultimul rând, distorsiunile pot fi generate de așteptările unor respondenți care identifică cercetătorul

cu un reprezentat al unei instituții publice („de la București”). Informațiile astfel obținute sunt puternic distorsionate, respondenții fiind tentați să direcționeze discuția într-o manieră în care sunt convinși că îi avantajează.

De cele mai multe ori, constrângerile financiare determină ignorarea sau subutilizarea observației structurate. Acest tip de metodă implică utilizarea unor tehnici care presupun o solidă experiență anterioară și resurse de timp și financiare semnificative. Însă, timpul alocat culegerii de date, lipsa condițiilor pentru a petrece un timp îndelungat în comunitate sau constrângerile financiare obligă cercetătorul să utilizeze mai degrabă observația nestructurată. În acest caz, cercetătorul are libertatea totală de a organiza activitățile de observație în comunitate astfel încât produsul final să răspundă obiectivelor inițial stabilite.

Recomandarea noastră este ca în proiectarea protocoalelor cercetării de teren, să fie alocată o parte substanțială și explicită pentru observație directă și pentru implicarea în convorbiri informale cu localnicii. Este util să fie definite clar mijloacele de observare și tipurile de obiecte studiate, precum și modul în care se așteaptă să arate rezultatul observării, inclus în raportul de cercetare. Stimularea alocării de timp pentru observare este o metodă de a spori eficiența acesteia. Obligativitatea *cazării în comunitate* rezolvă oarecum de la sine această problemă, punând investigatorul în situația de a interacționa permanent, pe durata „terenului” cu realitatea studiată, cunoscând-o în cele mai intime aspecte ale sale. Din păcate, în multe cazuri, condițiile concrete din ruralul românesc nu permit o astfel de opțiune. Pe de altă parte, apare și problema modului în care ești perceput dacă locuiești la o familie sau alta, cu atât mai mult cu cât cei care au posibilitatea practică de a caza pe cineva venit din afară sunt, în general, oameni cu un anumit statut și cu o anumită imagine la nivelul comunității, imagine ce va influența percepția populației asupra cercetătorilor respectivi.

În fine, nu trebuie neglijată înregistrarea sistematică a observațiilor (Darlington, Scott,

2002, 79-80). Cel mai practic aranjament este ca, aflat pe „teren”, de îndată ce este observată o anumită practică sau un anumit obiect, să se facă scurte note cu privire la acesta. A nu o face implică riscul ca numeroase observații să fie pierdute în noianul de informații colectate la fața locului.

Procesul de observație (dar și discuția cu sătenii) poate începe încă înainte de intrarea în comunitate. În drumul spre comunitate, se pot afla multe lucruri observând, ascultând și incitând discret la discuție pe tovarășii de călătorie din microbuz. De cele mai multe ori, microbuzul este cel care face legătura între comunitate și cel mai apropiat centru urban. Acesta poate facilita accesul la surse interesante de date despre cum se comportă oamenii locului, ce discută între ei, cum sunt mijloacele de transport local și cum circulă ele (ca frecvență), care este starea drumului, cum este plasată comunitatea și cum sunt împrejurimile. De asemenea, se poate observa ce produse cumpără sătenii de la oraș, cum sunt îmbrăcați când ies din comunitate, ce tip de săteni frecventează orașul și cu ce treburi. Se adaugă chestiuni practice – unde sunt situate principalele instituții din sat sau care sunt persoanele considerate lideri locali, ceea ce ușurează munca odată intrați în comunitate. Uneori, oamenii pot povesti o serie de întâmplări locale sau se pot plânge de anumite probleme în cursul călătoriei. Microbuzul este un loc în care lumea discută așa cum o face și în alte puncte de adunare gen cârciumă, magazin, biserică (vezi Oldenburg, 1989), constituindu-se adesea într-un forum *ad hoc*, în care cercetătorul atent poate identifica o ofertă abundentă de informații despre indivizi, comunitate și agenda locală.

Elemente practice : Strategiile de interviu ale informatorilor ce nu dețin roluri formale în comunitatea studiată

Odată ajunși pe teren, investigatorii au de rezolvat numeroase aspectele ale interacțiunii cu comunitatea. Modul în care se înfățișează

acesteia este esențial. Contează, între altele, vestimentația, reprezentările sătenilor despre identitatea și apartenența instituțională a cercetătorilor, contextul interacțiunii.

Cercetarea socială derulată în comunități are ca principală sursă de informații cetățenii a căror alegere se face în funcție de subiectul anchetei și de rolul pe care ei îl joacă în comunitatea din care fac parte. *Încrederea* pe care investigatorul de teren o inspiră informatorilor este un prim element-cheie ce poate determina calitatea și relevanța informațiilor colectate. *Aspectul hainelor* interviuatorului este important: acestea nu trebuie să încalce normele comunitare de politețe (spre exemplu nu poți purta fustă scurtă în sate izolate fără a deturna atenția intervievaților de la subiectele abordate). Ținuta trebuie adecvată contextului în care se realizează interviuarea. Spre exemplu, a purta costum sau măcar sacou, la bărbați, în timp ce discuți cu localnicii ce tocmai au încheiat un meci de fotbal, poate fi o idee nu tocmai inspirată, stabilind o barieră între săteni și cercetătorul de teren.

Pentru a facilita interacțiunea, adesea pare util ca hainele să arate un ușor avantaj de status social de partea investigatorului de teren. Pe de altă parte însă, această diferență de status se poate repercuta asupra conținuturilor discuției și crea rețineri ale informatorilor în a-și exprima liber gândurile. Nici a afișa un status ce poate fi perceput drept inferior nu este o strategie de succes, exceptând cazuri punctuale, extrem de specifice. Mai ales în comunități mai tradiționale, ea poate afecta disponibilitatea informatorilor de a aloca timp pentru discuția cu investigatorii de teren.

Prin urmare, cel mai eficient este să cauți să „devii invizibil”, deopotrivă prin comportament și prin vestimentație, căutând să arăți precum cei din comunitatea studiată. Aceasta contribuie la evitarea efectului Hawthorne, observat în studiile etnografice încă din anii '30 (Berg, 1993, 147-151): intervievații încep să își modifice comportamentul atunci când știu că sunt subiecții unei cercetări, când definesc situația altfel decât una de interacțiune obișnuită. Ei încearcă să se adapteze

la ceea ce cred că se dorește de la ei și prin relaționarea la statutul social perceput al cercetătorului, adoptând atitudini și comportamente pe care le definesc drept dezirabile pentru situația dată.

Pe de altă parte, a ascunde identitatea de cercetător nu doar că nu este etic, ci poate conduce la erori de etichetare a investigatorilor de către săteni. Experiența noastră de teren este plină de povestiri anecdotice despre modul cum sătenii atribuie cercetătorilor apartenența la varii organizații, precum fiscul, furnizorii de gaze, apă, electricitate, asociații religioase ce au venit să evanghelizeze satul, controalele asupra primăriei, organizații caritabile ce aduc ajutoare de la București etc. Astfel de asumptii tind să distorsioneze acuratețea informației culese. Invizibilitatea trebuie prin urmare construită astfel încât să nu ascundă identitatea interviuatorilor. Sătenii trebuie să știe cine sunt cei cu care stau de vorbă, dar modul de pregătire al discuției, contextul acesteia, trebuie să fie suficient de familiare celor intervievați, astfel încât aceștia să ignore faptul că sunt subiecți ai unei cercetări.

Sunt multe elemente aparent mărunte ce pot distruge acest tip de invizibilitate al investigatorului de teren. Un studiu de comunitate presupune colectarea de date din surse multiple și utilizând *protocoale diferite*. Aceasta se convertește în folosirea unor suporturi materiale de colectare a datelor care sunt vizibile: reportofon, *foi de hârtie tipărite*, care fac cercetătorul remarcat în comunitate, îi cresc vizibilitatea. De multe ori, sătenii observă că un consătean al lor este înregistrat, asociază acest lucru cu un act ziaristic, devin curioși, vor să fie la rândul lor înregistrați, să își spună părerea. Situația ideală este aceea când cercetătorul aflat pe teren și-a însușit foarte bine instrumentele de cercetare, are clare în minte obiectivele studiului și nu are nevoie să consulte ghidurile de interviu în momentul interviuării (situația este diferită la completarea de chestionare sau de fișe ale localității, așa cum vom discuta în secțiunea dedicată acestor instrumente). În plus, reportofonul nu este vizibil,

chiar dacă, așa cum o impune deontologia cercetării, informatorul este anunțat de înregistrarea convorbirii.

Alteori însă, condițiile de interviu pot deveni improprii și cercetătorul este pus într-o postură ridicolă în timpul interviului subiecților – de exemplu, trebuie să caute prin mai multe foi, fluturându-le permanent, stând în picioare, în stradă sau într-o curte, în timp ce foile pot fi zburate de vânt, udate de ploaie sau de ninsoare sau devin dificil de manevrat printre sticle de bere dacă interviul se desfășoară într-o cârciumă. Toate aceste gesturi mărunte amintesc informatorului că este subiect al unei investigații oarecare, și pot determina rețineri, modificări de comportament, declararea de opinii contrare valorilor împărtășite.

Două aspecte devin esențiale în evitarea unor astfel de situații: în primul rând este foarte important ca ghidul de interviu să nu fie folosit ca un chestionar, în care ordinea și forma întrebărilor este înalt standardizată. În al doilea rând, temele trebuie să fie clare pentru cercetătorul de teren, acesta cunoscându-le pe dinafară. Consultarea foilor se poate realiza spre finalul interviului, doar pentru a verifica dacă sunt lucruri care nu au fost atinse. Lucrurile se pot schimba în cazul discuției cu autoritățile, dacă apare nevoia de a da o notă suplimentară de „seriozitate” discuției, iar încrederea în instituția care realizează studiul poate fi transferată asupra cercetătorului.

O altă problemă fundamentală a anchetelor de teren o reprezintă strategia adoptată pentru interviuarea actorilor locali non-formali relevanți pentru subiectul cercetării. De ce este nevoie de o strategie? În primul rând deoarece încrederea interviuatului în interviuator este esențială (Darlington, Scott, 2002, 53), iar în România oamenii sunt de regulă suspicioși², le e teamă să discute liber cu o persoană pe care nu o cunosc, adeseori au o disponibilitate redusă de a discuta, venită și din lipsa de obișnuință de a discuta despre problemele și opiniile lor. În al doilea rând strategia adoptată îți asigură sau nu obținerea informațiilor necesare cercetării efectuate

prin crearea acelei relații de încredere între interviuat și interviuator.

Contactul inițial cu informatorii este esențial, modul de derulare a discuției cu aceștia depinzând de contextul interacțiunii (Darlington, Scott, 2002, 54-55). Variantele avute la dispoziție pentru interviuarea actorilor locali sunt multiple și merg de la abordarea directă, la locuința subiectului sau în diverse locuri de întâlnire din comunitate, la abordarea prin intermediul unor cunoscuți pe baza unei recomandări sau la abordarea formală prin care subiecții sunt chemați la sediul diverselor instituții publice pentru a fi interviuați. Vom analiza pe rând toate aceste strategii pentru a stabili avantajele și dezavantajele abordării uneia sau alteia dintre ele deoarece nu există o strategie considerată a fi cea mai bună, ci adoptarea uneia sau alteia dintre ele depinde de subiectul cercetării și de contextul local al derulării anchetei.

Strategia adoptată în cele mai multe anchete de teren este cea a *abordării directe la domiciliul subiecților*. Este o strategie care permite crearea acelei relații de încredere, asigură intimitate și confort psihologic celui interviuat. Primul lucru pe care cercetătorul trebuie să îl facă atunci când merge la domiciliul subiectului este să îi ofere cât mai multe informații despre ancheta desfășurată și să îi explice care sunt avantajele pentru el și comunitatea din care face parte dacă oferă informații cât mai fidele realității. Acest lucru este vital pentru ca subiectul să capete încredere.

Un dezavantaj al acestei strategii este reprezentat de consumul mare de resurse de timp deoarece colectarea informațiilor presupune o perioadă mai mare. Avantajele însă sunt mult mai mari: informații cât mai exacte fără distorsiuni majore și date despre aspectele sensibile ale vieții comunității.

Abordarea oamenilor în cârciumă este o strategie care poate ajuta cercetătorul să adune informații multe de la multe persoane într-un timp foarte scurt. Aici oamenii se simt bine, limbile se dezleagă mai ușor, sătenii sunt mai dispuși să vorbească, cercetătorul, mai ales dacă este bărbat, se poate integra mai

ușor. Cârciuma este locul de întâlnire al bărbaților în mediul rural și cel în care diversele probleme ale comunității sunt dezbătute. Aici toată lumea își spune părerea, este o atmosferă dezinhibată, fiecare comentează și aduce informații noi despre o problemă sau alta, fapt ce îți permite să alegi date fără a pune întrebări ca la un interviu normal și să afli păreri mai multora. Este strategia ideală la începutul unei anchete pentru a se putea forma o imagine rapidă a relațiilor din comunitate și a problemelor cu care se confruntă sau atunci când sunt mult prea multe date contradictorii și sunt necesare clarificări. Pentru că lumea satului este una destul de conservatoare și tradițională, femeile nu sunt prezente la cârciumă și cele care vin într-un astfel de loc sunt prost privite de către bărbați. Din acest motiv, la cârciumă pot merge mai ales cercetătorii de sex masculin care se pot integra mai ușor în atmosferă și sunt mai ușor acceptați de către bărbați. Interviul realizat în acest mediu nu este unul individual, ci colectiv.

În rural un alt loc de întâlnire este „în fața porții”, acesta fiind, în special, mediul de socializare al femeilor. Este un loc în care afli multe informații despre relațiile sociale din sat, despre „bursa zvonurilor”, despre problemele cu care se confruntă sătenii. Femeile sunt, de obicei, mai suspicioase decât bărbații față de persoanele străine și mai reticente în a furniza informații despre lucrurile „mai puțin bune”. Reușita este asigurată de personalitatea intervievatorului și de limbajul folosit. Este o strategie bună pentru că permite aflarea multor informații într-un timp foarte scurt. Ca dezavantaj poate fi amintit faptul că unele persoane nu au curajul să își exprime opinia și sunt în acest mod excluse din cercetare.

Un alt loc unde oamenii pot fi abordați este *magazinul*. De obicei cei care vând în magazin pot oferi multe informații despre viața oamenilor din comunitate deoarece par să cunoască problemele fiecăruia. Ei sunt unii dintre informatorii-cheie ai unei cercetări. Cei care vin să cumpere din magazin

sunt de obicei mai grăbiți și oferă informații doar dacă durează foarte puțin și dacă sunt date neutre pe care le pot furniza. La magazin, de cele mai multe ori, oamenii nu spun lucruri negative despre liderii formali, reprezentanții instituțiilor publice, liderii informali, patroni etc., ci doar se „vaită” de problemele pe care le au și dau informații generale despre viața comunității.

O strategie utilizată atunci când sunt vizate doar anumite persoane din comunitate este aceea de a merge pe baza unei *recomandări*. Această recomandare favorizează crearea acelei încrederi necesare pentru a putea obține datele necesare. De exemplu dacă dorim să interviuăm un anumit antreprenor, un medic, un cadru didactic poate fi util ca „intrarea” la această persoană să se realizeze prin intermediul unui alt lider local. Evident însă, trebuie evitată prezența celui care oferă recomandarea la interviu cu cel care a fost recomandat, pentru a diminua eventuala influențare a răspunsurilor.

Un rol local foarte important și care nu trebuie neglijat îl deține biserica. O modalitate de socializare cu oamenii din comunitate, este participarea la slujba de duminică la biserica comunei și la discuțiile în fața bisericii. Pe de-o parte, mulți dintre membrii comunității participă la respectivul serviciu religios, iar pe de altă parte, deschiderea lor față de cercetător și încrederea lor va crește prin participarea împreună cu ei la slujbă.

O ultimă strategie de intervievare este aceea de a aduce *la sediul primăriei sau al altei instituții publice* subiecții de care avem nevoie. Este strategia care are ca principale avantaje cheltuirea unor resurse de timp reduse și atingerea tuturor celor care sunt importanți pentru cercetare. Dar dezavantajul este mai mare decât aceste avantaje, respectiv distorsionarea datelor oferite deoarece gradul de conformism al celor intervieuți este mult mai mare. Astfel abilitatea cercetătorului și capacitatea lui de a observa acele aspecte „delicate” trebuie să fie mult mai mare.

Analizând toate aceste strategii de intervievare, putem afirma că interviurile făcute

la domiciliul subiecților sunt cele care asigură date cât mai exacte pentru ancheta efectuată. Pentru a avea o imagine cât mai completă a comunității, strategiile de interviu trebuie combinate: interviuri la domiciliu împreună cu cele în locurile de socializare din sat (cârciuma și „în fața porții”) și cu cele cu persoanele care vând la magazin. Interviuurile bazate pe recomandarea verbală ar trebui utilizate doar atunci când alte mijloace de abordare eșuează, iar poziția socială a celui vizat de cercetare este mai înaltă, pentru a se asigura succesul abordării lui. În plus, am constatat că de regulă interviurile sunt mai relaxate atunci când un vecin sau un prieten îi lasă de înțeles informatorului că investigatorul este de încredere: „Este în regulă, am vorbit și eu cu el...”.

Combinarea acestor strategii presupune o echipă de cercetare, de preferat formată din doi cercetători de sexe diferite. Consider că echipa de cercetare nu trebuie să fie prea mare pentru a nu atrage atenția asupra activității ei mai mult decât este necesar. Astfel doi membri ajung, iar numărul poate fi extins până la maxim trei-patru doar dacă sunt analizate foarte multe paliere ale vieții comunitare, menținându-se totuși focalizarea pe un număr limitat de domenii. Dacă însă cercetarea își propune să rezulte într-o abordare de tip monografic a localității, atunci numărul de membri ai echipei va fi mai mare, iar revenirea de câteva ori în comunitate, la momente diferite ale vieții localității, devine obligatorie.

Elemente practice : strategiile de interviu ale informatorilor-cheie ce dețin roluri formale în comunitatea studiată

Secțiunea de față trece în revistă două chestiuni mai delicate în ce privește interviuarea actorilor cu rol de decizie în localitatea investigată. Ne oprim mai întâi asupra modalității de abordare a subiecților. Mai apoi discutăm despre chestiunea înregistrării interviurilor.

Modul de abordare a subiecților

Am întâlnit cazuri în care cea mai bună strategie a fost abordarea directă, dar și cazuri în care a fost nevoie de recomandări pentru a putea aborda anumite persoane, pentru a construi o relație de încredere între ele și interviewerul. În principiu, modul de abordare depinde de imaginea pe care și-o creează cercetătorul în comunitate și variază în funcție de modificarea acesteia (Berg, 2003, 139-142). Din experiența studiilor de comunitate la care am participat, menținerea unei neutralități valorice cu eventuale aparențe empatică pare a fi cea mai dezirabilă în contextul comunităților rurale din România. Aceasta nu influențează opiniile informatorilor, îi asigură pe aceștia că investigatorul le înțelege problemele, îi stimulează să vorbească despre subiecte diverse.

O imagine mai binevoitoare față de problemele comunității poate conduce la două tipuri de riscuri. Pe de o parte riscă să inducă așteptări nejustificate privind finalitatea practică a studiului pentru comunitate, determinând informatorii să adopte adesea poziții construite pentru a maximiza beneficiile comunității sau pe cele individuale și distorsionând astfel discursul lor natural. Pe de altă parte, apare riscul de a fi perceput ca făcând parte sau simpatizând cu una dintre „taberele” cu interese diferite din comunitate. În această eventualitate, atitudinile și comportamentul celorlalte „tabere” în relația cu investigatorul de teren provoacă numeroase consecințe negative în planul sincerității opiniilor exprimate și acurateții informațiilor oferite.

Înregistrarea interviurilor

Problema centrală în ce privește înregistrarea interviurilor este legată de nevoia de a găsi un raport optim între acuratețea informației obținute și capacitatea de a reține și analiza adecvat informațiile transmise de către subiecți. Din experiența concretă de teren, am observat existența unor rețineri (de a vorbi atunci când sunt înregistrați) ale actorilor ce

dețin roluri formale în comunitate, cum ar fi aleșii locali sau funcționarii publici. Adesea calitatea și cantitatea informațiilor/opiniilor obținute după închiderea reportofonului nu doar că a depășit net valoarea celor înregistrate, ci, eliminând reținerile legate de acestea au fost chiar contrazise.

Pe de altă parte, analiza adecvată a datelor, presupune existența unor transcripturi cât mai complete (Berg, 2003; Rubin și Rubin, 2004). Acestea sunt necesare pentru a realiza analiza de conținut, pentru a pune în relație asocierile dintre concepte, pentru a identifica relații dincolo de impresiile inițiale, subiective, din timpul interviului. În plus, este importantă notarea tuturor datelor suplimentare obținute înafara înregistrării de îndată ce părăsim spațiul de discuție.

Ceea ce recomandăm este folosirea reportofonului, însă și aceasta trebuie realizată flexibil. Atunci când ceea ce se studiază ține mai puțin de opiniile personale ale interviuatului, cel interviuat este un actor cu roluri formale în comunitate, iar subiectul sau poziția celui interviuat față de un anumit subiect/context este una de natură a putea distorsiona mesajul transmis, discuția poate fi realizată sau continuată fără a fi înregistrată. Varianta în care reportofonul este închis la inițiativa interviuatorului și nu la cererea interviuatului, poate aduce uneori un plus de încredere benefică culegerii de date. Fără îndoială însă, strategia nu funcționează atunci când numărul interviurilor realizate într-o zi este ridicat, riscul de a nu mai identifica corect sursa informațiilor sau de a nu reține informații esențiale fiind deosebit de mare.

Elemente practice : strategiile de identificare și interviuare a „liderilor informali”

Prin „lideri informali” desemnăm acele persoane cu un status ridicat și recunoscuți ca lideri comunitari, dar care nu dețin roluri care să permită definirea lor facilă ca informatori-cheie. Primul pas constă prin urmare în identificarea lor, în prima fază a intrării

în comunitate. Dacă în cazul liderilor formali, lucrurile sunt mai simple, întrucât ceea ce îi legitimează este funcția în instituția locală, în cazul liderilor informali, apar elemente diferite de legitimare. Liderul informal este respectat de către consăteni din diverse motive: fie se legitimează prin vârsta sa înaintată, experiența de viață, înțelepciunea sa, fie prin nivelul său profesional și educațional (calificarea, cunoștințele sale profesionale, ceea ce a făcut pentru comunitate îi aduc respectul comunității), fie este un om cu darul vorbirii, al povestirii, iar nu în ultimul rând poate fi o persoană fost lider formal al comunității (aceasta nu exclude însă legitimarea ulterioară prin criteriile enumerate mai sus). În unele dintre ocazii, liderul informal poate deține o meserie în sat care îi asigură și contactul cu foarte mulți cetățeni: spre exemplu, morarul satului, cel care deține cârciuma satului etc., dar și foști lideri formali (precum un fost primar care nu a candidat pentru un nou mandat). Identificarea presupune discuția cu diverse grupuri, întrucât se poate ca săteni cu statut social diferit, simpatii diferite să crediteze cu încredere persoane diferite.

Liderii informali pot fi de multe ori mai importanți pentru formarea opiniilor în comunitate decât liderii formali, prin urmare interviuarea lor este esențială pentru aflarea informațiilor despre comunitate. Sunt însă câteva aspecte care pot distorsiona informația oferită: pot exista dispute locale între liderii locali și cei informali pentru recunoaștere și putere în comunitate sau în funcție de subiect pot exista interese specifice ale persoanelor în cauză. Spre exemplu, un antreprenor local ce vinde turiștilor pachete ce exploatează dorința de a trăi tradițional poate avea o atitudine de opoziție față de construirea unui drum asfaltat către sat. Un astfel de drum îi poate afecta afacerea (vezi Mintici, 2010). Prin urmare, contextualizarea situației personale a acestor lideri este absolut necesară. Pe de altă parte, interviuarea liderilor informali oferă de multe ori o garanție și dă un semnal în fața celorlalți săteni că interviuatorul este

de încredere și că participarea la cercetare nu reprezintă un pericol pentru ei.

Elemente practice : colectarea informațiilor în domenii specifice ale socialului

Educație, sănătate

Pentru radiografierea capacității capitalului uman local, o evaluarea a stării de sănătate a populației și a nivelului de educație a membrilor comunității este importantă și este presupusă de mai toate studiile de comunitate.

Infrastructura comunității din punct de vedere al serviciilor de educație și sănătate este primul lucru și cel mai facil de aflat odată ajunși în comunitate. Prin observație directă, se pot identifica informații despre diversele instituții ale comunității : primărie, poliție, școală, grădiniță, bibliotecă, biserică, dispensar, farmacie etc. Este important dacă acestea există, care este starea acestor servicii : număr de clădiri și starea lor, facilități și dotări ale acestora, personalul din aceste unități și competențele lor, dar și de observat amplasarea acestora față de distribuția teritorială a comunității. În general, aceste instituții sunt plasate în centrul comunității, iar în cazul în care comunitatea este mare pot exista mai multe unități pentru același serviciu, spre exemplu mai multe școli, distribuite uniform sau nu ca acces al comunității. Este prin urmare important să observăm accesul oamenilor la aceste servicii. Există cazuri când izolarea unui sat față de centrul de comună sau drumuri impracticabile o perioadă a anului datorită înglodării, înzăpezirii etc. să îngreuneze accesul la resursele de servicii sanitare și educaționale existente.

Pe de altă parte, dincolo de o infrastructură bună și la prima vedere funcțională, o serie de alte disfuncții locale pot afecta accesul și calitatea serviciilor. Într-una din experiențele noastre de teren, centrul de comună era înfloritor, cu dotări. Aparent satele periferice aveau acces direct la aceste dotări : oficial exista un autobuz care avea traseu prin toate satele comunei și care facilita

permanent deplasarea sătenilor. Dacă treceai însă de varianta oficială și stăteai de vorbă cu oamenii unuia dintre satele periferice aflai că exista un grad ridicat de nemulțumire față de faptul că autobuzul comunal venea doar foarte rar până la ei, cei aflați la capătul comunei. Aceasta se întâmpla pentru că drumul până la sat era foarte prost și numărul de clienți zilnici era redus, astfel că șoferul considera că nu există un raport cost-beneficiu pozitiv care să justifice drumul.

În cazul în care infrastructura locală cuprinde mai multe unități, clădiri este bine să fie vizitate toate și să se culească informații despre aceste unități, inclusiv despre care parte a comunității frecventează acel serviciu și care sunt caracteristicile localnicilor care beneficiază de el. Într-o comună pot exista spre exemplu mai multe școli, unele fiind frecventate de copiii dintr-un anumit sat. Se pot culege informații și despre unitățile școlare din orașul apropiat, în cazul în care comuna este apropiată de o zonă urbană. În astfel de cazuri este util de observat dacă sunt diferențe de status între familiile elevilor ce merg la una sau alta dintre școli. În acest caz, informațiile despre unitățile de învățământ pe care elevii din sat le frecventează aduc informații utile. De asemenea este important de aflat încotro se îndreaptă copiii din sat după ce termină studiilor gimnaziale și câți dintre ei merg mai departe la oraș pentru studii liceale și universitare.

Principalele surse de informare privind starea de sănătate și nivelul de educație al comunității, cât și accesul la servicii și calitatea lor o reprezintă datele statistice pe care școala, dispensarul, primăria le poate pune la dispoziție și discuțiile (interviuri nestructurate sau semistructurate) cu cei care reprezintă aceste instituții : doctor, asistent medical, director de școală, profesori, învățători, educatori, primar, secretar de primărie, asistent social, bibliotecar.

Rolul celor amintiți mai sus în comunitate este important din mai multe puncte de vedere. În primul rând, ei reprezintă lideri locali, cu un cuvânt de spus în comunitate prin nivelul lor de pregătire și statutul lor

social ; informațiile pe care ei le oferă, percepțiile lor asupra comunității reprezintă nu numai opinii personale, ci de cele mai multe ori și idei vehiculate la nivelul conducerii comunității. Pe de altă parte, o parte din acești oameni lucrează de mult timp în serviciile locale și au ajuns să cunoască bine oamenii locului, problemele locale, capacitățile locale. Persoanele intervievate trebuie întrebate însă dacă sunt oameni ai locului, dacă locuiesc în comunitate sau în afara ei (și doar locul de muncă este în comunitate), de cât timp cunosc comunitatea respectivă și ce funcții au deținut de-a lungul timpului în comunitate. Astfel de informații confirmă fidelitatea relatărilor informatorilor-cheie : spre exemplu, medicul satului poate oferi o lungă serie de informații despre comunitate. Dacă însă medicul lucrează de doar un an în sat și locuiește în orașul apropiat, este posibil ca informațiile pe care le oferă să fie doar parțiale, suprapunându-se și peste o eventuală percepție distorsionată asupra locului legată de unele experiențe personale limitate.

Nu trebuie, de asemenea, uitat că mulți dintre liderii locali – doctor, director de școală, profesori, secretar primărie etc. – sunt sau au fost implicați local din punct de vedere politic sau în conducerea comunei, fapt care poate distorsiona o parte din informațiile culese. Luptele locale între diverse tabere pentru putere fie pe principii politice, fie pe alte principii influențează percepția liderilor asupra a ceea ce se întâmplă în comunitate sau aceștia voi pot oferi informații distorsionate pentru cel venit din afară, cercetătorul. Dincolo de statutul lor de membru al comunității, aceste persoane se simt purtători de cuvânt ai instituțiilor pe care o reprezintă și de aceea poate exista tendința de a declara ceea ce este *politically correct*, sau ceea ce interviueatul crede că investigatorul dorește să audă. Aici intră în joc abilitatea cercetătorului de a se apropia de cel care vorbește : de a-l face să vorbească și să ofere informațiile dorite (unele dintre ele sensibile, poate), de a trece dincolo de poziția rigidă, oficială.

Din acest punct de vedere, înregistrarea interviului este o opțiune cu avantaje și dezavantaje. Avantajul constă în creșterea substanțială a capacității de analiză ulterioară a datelor și în facilitarea interacțiunii cu interviueatul : a-l privi în față este mai greu în momentul în care consemnezi spusele. Principalul dezavantaj al înregistrării este autocenzura pe care interviueatul și-o impune. Teama lui de a-ți da unele informații mai delicate sau chiar informații generale, dar pe care el le consideră potențial periculoase dacă ar fi scoase din context și folosite împotriva lui. Nu în ultimul rând, există teama lui față de autoritățile locale (primar, spre exemplu) care pot afla ceea ce el a declarat, dar și teama provenită din perceperea cercetătorului ca venind din centrul deciziilor politice și de alt tip, adică București, astfel că anumite informații relevante pot avea repercusiuni asupra lui sau a instituției locale din care face parte. Aceste temeri există, dar ele pot fi contracarate parțial prin calitățile cercetătorului.

Culegerea datelor statistice la nivel local se lovește de o serie de obstacole care solicită atenția investigatorului de teren. Pe de-o parte, responsabilii locali în majoritate nu dețin statistici defalcate la nivel de localitate, ci doar de comună. Unele estimări ale informațiilor care lipsesc se pot face pornind de la compararea declarațiilor mai multor categorii de informatori sau pe baza observației participative. Spre exemplu, dacă nu există o statistică cu numărul de elevi ai satului care au reușit în ultimul an școlar să treacă de învățământul gimnazial și să meargă la învățământul liceal, o putem obține de la interviueați. Cei care cunosc bine satul își vor spune pe degete câți copii au mers anul trecut mai departe. În măsura în care obținerea unor astfel de date care ne arată niște capacități locale de dezvoltare a comunității și sunt posibile și de ajutor, le putem întrebuința. Avantajul comunităților rurale este că dimensiunea mică permite estimări numerice destul de precise chiar și în lipsa datelor oficiale.

Pe de altă parte, ne-am lovit des și de discrepanțe în anumite date care ne-au fost puse la dispoziție de diversele instituții locale, discrepanțe care țin de metodologia de culegere a datelor și de seriozitatea culegerii. Din acest punct de vedere, trebuie să cunoaștem încă din momentul demarării cercetării limitările pe care le avem (experiența de teren ne învață cum pot fi obținute datele și cât de mult ne putem baza pe ele) și să încercăm să compensăm lipsurile datelor cantitative prin intermediul datelor calitative. Datele cantitative este bine să fie completate și validate prin date obținute de la liderii satului, dar și prin discuții cu restul comunității.

Un exemplu simplu în acest sens este legat de observarea incidenței abandonului școlar, situație cu care ne-am întâlnit în majoritatea studiilor în care am fost implicați. Informatori diferiți furnizează cifre diferite, în funcție de modul de raportare la problemă. Problema este legată de consecințele în plan social și administrativ ale declarării unui abandon școlar. Astfel, sunt școli cu efective mici de elevi, în care chiar și un singur abandon duce la diminuarea numărului de elevi dincolo de limita minimă pentru care școala sau clasa primește finanțare. Astfel poate dispărea, postul învățătorului respectiv sau școala în ansamblul său riscă să fie mutată în altă localitate.

Alteori, abandonul unui elev nu e declarat pentru a permite familiei accesul la alocația pentru copil. Aceasta degreveză Consiliul Local de o sarcină financiară dacă familia este beneficiară de ajutor social : suma alocației, furnizată de către Guvern, se scade din totalul ajutorului social plătit de Primărie. În localități sărace, în care Primăria dispune de puține fonduri, astfel de economii au o utilitate marginală destul de ridicată.

În plus, a declara un elev în abandon în clasele de învățământ obligatoriu, înseamnă să îi închizi aproape complet orice rută educațională ulterioară, exceptând programele A Doua Șansă, care însă sunt mai puțin cunoscute și nu acoperă întreaga țară.

Pentru a evita situațiile amintite mai sus, personalul școlar, precum și funcționarii

Primăriei evită să declare un eventual abandon. Acesta nu poate fi regăsit nici în statisticile oficiale. Informații despre astfel de abandonuri școlare *de facto* apar însă în interviurile cu părinți ai altor elevi sau cu membrii din grupurile sărace ale comunităților rurale. De aici nevoia de a completa permanent informația venită din surse oficiale, de la persoane cu roluri formale în domeniu și de la săteni „obișnuiți”.

În experiența studiilor de teren am întâlnit și situația în care datele referitoare la abandonul școlar indicau o scădere semnificativă în ultimii ani, perioadă care se suprapunea cu implementarea unui proiect care avea ca obiectiv creșterea accesului la educație. De la valori îngrijorătoare ale abandonului școlar, școala reușise performanța să înregistreze doar izolat asemenea cazuri. Investigarea aprofundată a arătat însă că scăderea abandonului nu putea fi atribuită creșterii performanțelor școlare sau a calității procesului de educație, ci mai degrabă prudenței profesorilor. Din cauza scăderii constante a numărului de elevi, determinată de scăderea accentuată a natalității sau a migrației familiilor de tineri, numărului de elevi înscriși la școală a devenit mai mic de la an la an. Mai mult, oficialitățile comunei estimau că tendința se va menține pentru următorii ani, motiv pentru care efectivele de elevi vor genera reducerea activității în școală și, implicit, reducerea posturilor profesorilor. Una dintre primele măsuri luate de profesori a fost să nu mai lase repetenți, observând că elevii aflați în această situație nu mai revin la școală în anii următori. Abandonul era astfel evitat prin scăderea standardelor educaționale minimale. În acest caz nu avem de a face cu distorsiuni ale datelor factuale, ci cu nevoia de a colecta informație suplimentară despre acestea, pentru a obține interpretări adecvate.

Furnizarea asistenței sociale

Culegerea de informații pentru acest domeniu presupune o bună cunoaștere a structurii sistemului de servicii sociale și a grupurilor dezavantajate. Spre deosebire de educație

sau serviciile medicale, serviciile de asistență socială nu beneficiază de avantajul unei documentări prealabile din surse de date statistice oficiale din cauza precarității sistemului de indicatori din domeniu. Cel mai frecvent, singurele surse prealabile de informație sunt cunoașterea temeinică a principalelor programe guvernamentale pentru asistență socială, a inițiativelor generale ale mediului privat și non-profit în regiunea în care este plasată localitatea, a practicilor din alte comunități similare, de preferință învecinate. De multe ori însă, aceste din urmă informații nu sunt disponibile sau sunt foarte dificil de regăsit în lucrări sau relatări care nu sunt publice.

Proiectarea modului de lucru la culegerea de date despre asistență socială depinde în mare măsură de natura studiului. Dacă cercetarea are ca temă dominantă grupurile dezavantajate și serviciile de asistență socială este de preferat ca inițial datele să fie culese și din surse de la nivel județean (de exemplu, Direcția Generală de Asistență Socială și Protecția Copilului, ONG-uri, Direcția de Muncă și Protecție Socială etc.). În mod frecvent, instituțiile de la nivel județean pot avea studii sau rapoarte din domeniul asistenței sociale care pot furniza informații utile despre comunitatea studiată. O altă sursă importantă de date o reprezintă studiile de caz sau culegere de date realizate anterior în comunitate în cadrul unor cercetări naționale. Identificarea unor persoane-resursă din afara comunității dar care au o bună cunoaștere a acesteia poate fi extrem de utilă. Facilitatorii comunitari, experții pe termen scurt în diverse programe de asistență tehnică, reprezentanții unor ONG-uri active la nivel regional pot asigura accesul la informații sau rapoarte indisponibile la nivelul instituțiilor locale. Această etapă asigură un volum de informație care compensează lipsa datelor culese cu regularitate așa cum se întâmplă în cazul serviciilor de sănătate sau educație. O bună documentare, înainte de vizita pe teren, reduce în mod semnificativ efortul cercetătorului și asigură o mai bună acuratețe a informațiilor culese la fața locului. Pe de altă parte, cercetătorul trebuie să verifice informațiile obținute

din asemenea surse, mai ales dacă provin din rapoarte de evaluare realizate pentru diverși beneficiari. Nu de puține ori, rapoarte extrem de favorabile referitoare la implementarea unor servicii la nivel local pot fi contrazise de lipsa de beneficiari pentru acestea.

Relevanța intervențiilor din domeniul asistenței pentru grupurile dezavantajate la nivel local pare a fi cea mai mare provocare a cercetătorului. Volumul formelor de suport furnizate (beneficii sau servicii de asistență socială) asigură doar parțial înțelegerea efortului autorităților locale pentru protecția grupurilor dezavantajate. Pentru cercetător este foarte important să determine care sunt categoriile sociale dezavantajate, care sunt principalele probleme sau riscuri în comunitate, informații care asigură conturarea relevanței măsurilor de suport. Cele mai comune forme de suport pentru majoritatea localităților rurale sunt beneficiile asociate venitului minim garantat. Însă, nu întotdeauna ajutorul social este și cea mai eficientă formă de suport pentru grupurile dezavantajate din localitate. Cercetătorul trebuie să culegă informații despre numărul de familii care au copii și lucrează temporar în străinătate, numărul persoanelor cu handicap, situația familiilor cu mulți copii, familii care trăiesc la marginea comunității, gradul de acoperire cu utilități etc. Un profil minimal al situației grupurilor dezavantajate din localitate este obligatoriu pentru evaluarea măsurilor de suport disponibile la nivel local.

Alegerea surselor de informație pentru identificarea nevoilor majore la nivelul comunității este o altă dificultate a cercetătorului. Intervievarea unor persoane aparținând grupurilor dezavantajate poate indica faptul că recenta investiție în centrul de zi din localitate este total inutilă pentru ca familiile nevoiașe au nevoie de un ajutor social mai substanțial și plătit la timp. Pe de altă parte, în cele mai multe cazuri, autoritățile locale dovedesc o slabă cunoaștere a problemelor sociale din localitate și nu au expertiza sau resursele necesare pentru a furniza cele mai potrivite servicii de asistență socială. În astfel de situații, măsurile de suport (necesare sau

existente) ar trebui evaluate din perspectiva adecvării la nevoile exprimate, dar și a impactului și sustenabilității pe termen lung.

Contextul culegerii datelor este un alt element important de care trebuie ținut seama în culegerea și interpretarea datelor. Spre exemplu, perioadele de campanie electorală sunt caracterizate de generozitatea aleșilor locali. Mita electorală mascată sub forma unor ajutoare de urgență sau speciale este cea mai frecvent întâlnită practică. De altfel, investigarea mecanismelor care au stat la baza proiectelor locale pentru grupuri dezavantajate este o condiție obligatorie pentru a înțelege motivația autorităților locale. O stradă asfaltată sau racordarea la rețeaua de apă, curent electric a unor familii într-o comunitate de romi pot fi parte a unei strategii de îmbunătățire a situației acestora sau doar rezultatul unei înțelegeri punctuale între autoritatea locală și liderii comunității în scopul atragerii de voturi.

Elemente din viața socială a comunității

De cele mai multe ori, aspectele ce țin de educație sau sănătate sau economie nu reușesc să explice suficient de ce o comunitate este mai dezvoltată decât alta, de ce o comunitate respinge schimbarea, care este tipul de intervenție necesar pentru a rezolva diferite probleme apărute etc. O variabilă importantă în explicarea gradului de dezvoltare a unei comunități este reprezentată de capitalul social existent (Putnam, 2000, 2001; Voicu, 2005). Operaționalizarea conceptului presupune studierea în teren a următoarelor aspecte: relațiile dintre oameni, formele de asociere, organizarea de evenimente în sat, locurile de întâlnire ale sătenilor, încrederea în diferite instituții, toleranța față de alte grupuri dezavantajate. Aceste informații se obțin de la oamenii din sat, dar și de la liderii formali – cadre didactice, funcționari publici, medic, preot, polițiști.

Cel mai greu de analizat sunt relațiile dintre oameni deoarece aici trebuie avute în vedere următoarele aspecte: întrajutorarea,

solidaritatea, tensiunile și conflictele, încrederea în semenii, comunicarea cu ceilalți. Pentru a identifica aspectele ce țin de solidaritatea socială, cei intervievați trebuie să fie încurajați să ofere exemple de acțiuni în care oamenii au participat la realizarea unui anumit lucru care vizează binele comun (ridicarea sau repararea unui pod, pietruirea unei străzi, refacerea sau modernizarea școlii, a dispensarului sau a căminului cultural etc). Întrajutorarea vizează în special acțiuni de sprijinire a vecinilor sau altor persoane defavorizate. Este important de studiat dacă oamenii dintr-o comunitate se ajută doar între vecini, ceea ce impune o normă a reciprocității, sau în general, ceea ce reprezintă o formă a capitalului social. Încrederea în semenii și modalitățile de comunicare existente în comunitate explică deschiderea comunității către acțiuni de schimbare socială și de dezvoltare. Conflictele și tensiunile dintr-o comunitate sunt foarte importante în fundamentarea tipului de intervenție ulterioară.

Evenimentele organizate în sat sunt un prilej de întărire a relațiilor dintre membrii comunității. Astfel de multe ori în comunele unde nu se organizează niciun eveniment, oamenii din sat nu se întâlnesc decât la cârciumă (bărbații), în fața porții (femeile) sau la biserică (în special persoanele în vârstă). În principal găsim evenimente ca Ziua satului și Hramul bisericii, dar uneori sunt organizate și diverse târguri populare sau festivaluri folclorice. Important este să întrebăm, în ce măsură oamenii se implică în organizarea acestor evenimente și ce forme îmbracă această implicare. Identificarea locurilor de întâlnire a oamenilor din sat este un alt aspect important. Un astfel de loc de socializare are efecte asupra relațiilor existente în comunitate. Tinerii sunt cei care au un astfel de loc de întâlnire – discoteca, iar bătrânii – biserica. Ce se întâmplă însă cu populația adultă a comunității, cum își petrece timpul liber, cum socializează? Sunt câteva dintre întrebările la care o cercetare trebuie să răspundă.

Viața asociativă a comunității este un factor important pentru a explica propensiunea spre dezvoltare (Putnam, 2000), iar

ea este prezentă în satele din România în cea mai mare parte sub forma asociațiilor agricole. Însă nu numai acestea trebuie analizate, ci și forme ca echipele de fotbal locale, ansamblurile folclorice, corurile bisericesti sau școlare, ansambluri artistice ale tinerilor, grupurile de inițiativă. O primă imagine a vieții sociale a comunității se obține de la primărie, în momentul completării fișei localității, dar ea este sărăcăcioasă în detalii. Un al doilea palier de a obține informații sunt liderii comunității: preot, cadre didactice, medic. Informații rapide despre relațiile dintre oameni obținem de la magazin, poștă, moară, cârciumă, CAR-ul pensionarilor. În aceste locuri oamenii se întâlnesc și vorbesc despre ceea ce fac, despre relațiile cu vecinii, cu autoritățile. În al treilea rând aceste informații trebuie validate prin cele obținute de la cetățeni și, dacă este posibil prin observație directă.

**Elemente practice :
colectarea de informație cantitativă
și metodele mixte**

Studiile românești de comunitate sunt de regulă predominant calitative. Cvasimajoritatea articolelor ce analizează comunități rurale publicate de *Sociologie românească* între 2000 și 2009, pe care le menționăm în debutul articolului de față, utilizează exclusiv metodologie calitativă: interviuri în profunzime, discuții de grup, observație participativă nesistemată. Ele se înscriu astfel într-o tradiție mai veche a științelor sociale, venită probabil dintr-o reprezentare ce spune că este relativ ușor să realizezi un interviu (Brinkmann, 2008, 470) și dintr-o rețineră a sociologilor de a lucra cu numere și statistici (Williams *et al.*, 2008). Ambele fenomene cunosc în prezent un proces de schimbare. Williams și colegii (2008) arată că studenți în sociologie folosesc din ce în ce mai mult analize ce includ operarea cu numere. Texte apărute în volume respectabile, dedicate metodologiei calitative, chestionează explicit modul de selecție a metodei de colectare a datelor: „the

researcher should always consider whether interviewing is in fact the most adequate way in which to answer the questions [...]. One should not do an interview just because one (mistakenly) thinks that it is the easiest way of doing research” (Brinkmann, 2008, 470).

Adeptii metodelor mixte susțin nevoia de a îmbina permanent metodologia calitativă cu cea cantitativă (Greene, 2007; Johnson *et al.*, 2007). Nu o să analizăm aici avantajele și dificultățile legate de un asemenea demers. Obiectivul nostru este legat de expunerea unor considerații practice legate de situații concrete întâlnite pe teren în colectarea unor informații de natură cantitativă.

Sunt două tipuri de date ce presupun utilizarea altor metodologii în afară de cele calitative. Pe de o parte, există numeroase informații cantitative, adesea desemnate în limbajul comun drept „date statistice”, ce asigură înțelegerea mai bună a vieții comunitare, plasarea comunității în contextul mai larg al ruralului românesc și chiar compararea cu orașul. Pe de altă parte, adesea fie echipa de cercetare, fie beneficiarii studiilor de comunitate doresc o confirmare cantitativă a rezultatelor cercetării (vezi de exemplu Voicu *et al.*, coord., 2007 și Voicu *et al.*, coord., 2008).

Pentru colectarea primului tip de informație, ce include date agregate la nivelul comunității, experiența de cercetare anterioară relevă utilitatea completării unei *fișe a localității*. Aceasta poate include date diverse despre comunitatea studiată, precum situația demografică (număr de locuitori, structura pe vârste, numărul căsătoriilor, avorturilor, nașterilor, mortalitatea infantilă și cea neonatală, numărul de migranți etc.), indicatori economici (număr firme și domeniile de activitate, structura ocupațională etc.), detalii despre infrastructură (ponderea gospodăriilor electrificate, cu acces la canalizare, la apă curentă, la instalații de furnizare a apei calde, acoperirea cu servicii de telefonie, acces la Internet și televiziune, lungimea drumurilor și tipul acestora etc.) și acces la transporturi (apropierea de orașe, accesul la calea ferată, la transportul rutier de călători),

capitalul uman și serviciile publice asociate (numărul școlilor, grădinițelor, dinamica populației școlare, rezultate școlare etc., prezența punctelor de îngrijire medicală, starea de sănătate, principalele boli etc.), nevoia de asistență socială și furnizarea acestuia (număr de solicitanți și beneficiari de ajutor social, persoane cu dizabilități și serviciu oferite, alte tipuri de asistență socială), siguranța în comunitate (criminalitate, delincvență), viața socială (existența unor forme de asociere, participare la viața religioasă, evenimente ale satului etc.).

Ansamblul informațiilor colectate creează o imagine globală a comunității analizate. O astfel de fișă a localității este însă dificil de completat: ea presupune colectarea de date din mai multe locuri diferite (Primărie, Școală, Poliție, Biserică, Dispensar, Poștă, agenți economici) și, chiar și atunci când unele informații sunt furnizate în timpul documentării preliminare terenului propriu-zis, presupune costuri destul de ridicate de timp. Cel puțin o parte din informațiile din fișa localității au nevoie de validare suplimentară. Pentru multe dintre ele, Primăriile nu

dețin informație la nivel de sat, sau aceasta provine de la recensămintele populației, în funcție de momentul realizării cercetării, unele date nemaifiind de actualitate. Toate aceste obstacole presupun eforturi susținute de colectare a datelor. Este utilă compararea și verificarea datelor furnizate de surse diferite, revenirea la informator pentru respectarea informației respective. În absența unor date actualizate, sunt utile și estimările celor din sat, utilizate împreună cu indicatorii mai vechi care descriu dinamica fenomenelor din fișa localității.

Aplicarea de chestionare este arareori un instrument eficient în studiile de comunitate, însă există situații în care utilitatea demersului este evidentă. Eficiența este legată de costurile ridicate. Metodele cantitative prezintă avantajul de a avea informație de la eșantioane reprezentative, ce poate fi ușor generalizată pentru a avea concluzii puternice la nivelul întregii comunități, mai de încredere decât cele furnizate de metodologia calitativă. Reprezentativitatea este însă garantată doar de aplicarea unui volum mare de chestionare.

Tabelul 2. Eroarea maximă de eșantionare garantată cu o încredere de 95%, rezultată din utilizarea de eșantioane simple aleatoare în funcție de dimensiune comunității și de cea a eșantionului

		Dimensiunea comunității (număr locuitori adulți)					
		300	500	1.000	2.000	3.000	4.000
Dimensiunea eșantionului (număr de subiecți)	50	12,7%	13,2%	13,5%	13,7%	13,7%	13,8%
	100	8,0%	8,8%	9,3%	9,6%	9,6%	9,7%
	200	4,0%	5,4%	6,2%	6,6%	6,7%	6,8%
	300	0,0%	3,6%	4,7%	5,2%	5,4%	5,4%

Să presupunem spre exemplu, că dorim să folosim selecția simplă aleatoare, pentru o comunitate de 1.000 de persoane adulte, pentru a obține estimări cu o eroare maximă de +/-3%, garantate cu încredere de 95%. Eșantionul rezultat va include 517 subiecți! Tabelul 2 prezintă erorile maxime ce pot fi

obținute pentru eșantioane mai mici, în funcție de dimensiunea localității. Se observă că eșantioanele sub 200 de persoane produc erori extrem de mari. Acestea pot scădea dacă se utilizează stratificarea, însă diferențele sunt cel mult la nivelul primei zecimale. În plus, aplicarea chestionarelor depinde de

disponibilitatea respondenților și întâmpină problemele metodologice de a investiga mai mult de un subiect din fiecare gospodărie etc.

Ca element al unor studii de comunitate, nu recomandăm prin urmare utilizarea de anchete pe bază de chestionar, exceptând trei tipuri de situații. Anchetele pe bază de chestionar, utilizând eșantioane de disponibilitate de minim 100 de respondenți pot produce rapid informație utilă în ce privește ierarhizarea unor preferințe punctuale, cum ar fi reprezentarea asupra principalelor probleme ale comunității. În astfel de cazuri chestionare scurte, incluzând 2-3 informații sociodemografice (sex, vârstă, educație) și 1-2 întrebări, presupunând fie alegeri multiple, fie întrebări factuale referitoare la localitate, aduc ușor informație interesantă și interpretabilă. Spre exemplu, la întrebările cu alegeri multiple, variantele ce atrag consul a peste 40-50% dintre respondenți pot fi considerate probleme-cheie pentru localitate. Investigarea lor suplimentară trebuie făcută însă în relație cu datele colectate prin metode calitative sau provenite din statistici agregate la nivelul comunității furnizate, de exemplu, prin completarea fișei localității.

Discuție : câteva riscuri asociate studiilor comunitare în satele României

Am discutat în acest articol despre mai multe aspecte practice ale cercetărilor de teren dedicate studiului comunităților, așa cum reies acestea din experiența noastră de cercetare. Am căutat să evidențiem situații care pot apărea în timpul „terenului” și în etapele pregătitoare ale acestuia, indiferent de tipul de cercetare, fie că este vorba de un studiu academic sau de unul comandat de un beneficiar oarecare. Nu am discutat deloc sau aproape deloc despre etapele ce urmează cercetării de teren, fie că este vorba de pregătirea informației brute pentru analiză (transcriere, codificare, introducere de date etc.) sau de tehnicile de analiză și de raportare folosite.

În centrul atenției noastre au fost pregătirea „terenului”, identificarea și selectarea subiecților, interacțiunea cu aceștia, complementaritatea metodelor de colectare a datelor. Am evidențiat astfel câteva riscuri importante ale cercetării de teren. Între ele se regăsesc elemente de proiectare a cercetării, de relaționare a investigatorilor de teren cu comunitatea, de respectare strictă a metodologiei.

Am atras atenția asupra riscurilor de a impune reguli neflexibile de colectare a datelor și am arătat că acestea nu sunt în spiritul respectării stricte a standardelor metodologice contemporane. De altfel acesta constituie și principalul argument al textului de față : dincolo de importanța designului teoretico-conceptual, de acuratețea operaționalizării obiectivelor și subobiectivelor cercetării, reprezintă principala modalitate de a elimina sau de a reduce la minimum erorile de colectare a datelor poate fi regăsită în respectarea standardelor metodologice. Abaterile de la acestea conduce la distorsiuni importante în colectarea informației prin intermediul membrilor comunității. Exemplele de astfel de abateri sunt nu doar numeroase, dar lectura multor rapoarte de cercetare și audierea de prezentări în varii conferințe, poate lăsa impresia că ele apar frecvent în cercetarea socială din România. Transformarea ghidului de interviu în chestionar, selecția nesistematică a informatorilor, absența triangulației, nerespectarea neutralității axiologice, utilizarea (părtinitoare) a informațiilor provenite de la un singur informator sau grup de informatori (adesea o oficialitate locală) constituie câteva dintre riscurile care produc un impact negativ important asupra calității informației colectate, în sensul distorsionării acesteia.

Atunci când nu este vorba de o cercetare strict academică, astfel de riscuri pot rezulta direct din *condițiile impuse de beneficiar*. Am întâlnit și noi astfel de situații. Câteva exemple pot fi utile pentru a descrie modul de a elimina astfel de riscuri suplimentare. Se poate întâmpla ca beneficiarul studiului să impună utilizarea „focus-grupului” ca metodă, impunând un număr fix de persoane

participante la discuțiile de grup și raportarea unor procente de participanți care sunt de acord cu o afirmație sau alta. În mod evident, astfel de condiții sunt absurde : discuția de grup urmărește modul de structurare a consensului sau divergențelor pe anumite teme, nu numărul participanților sau ponderea celor care sunt de acord cu un anumit subiect fiind important (pentru un astfel de scop sunt utilizate metodele cantitative), ci asigurarea unui cadru în care dezbateră dntre intervievați să poată avea loc. Evitarea riscului ca beneficiarul să impună astfel de condiții se poate realiza prin discuția atentă cu acesta, înainte de a proiecta instrumentele, prin oferirea de soluții de investigare alternative, insistând asupra avantajelor, costurilor și puterii de predicție/estimare a fiecărei soluții propuse. Beneficiarul poate fi solicitat să aleagă între soluții alternative care au însă un temei metodologic riguros. Astfel el își satisface nevoia de a controla modul de colectare a datelor, fără a afecta calitatea activităților de cercetare.

Același lucru se poate întâmpla cu impunerea unui anumit număr de chestionare de colectat. Tabelul 2 oferă o sugestie despre cât de utile sunt anchetele pe bază de chestionar în cadrul studiilor de comunitate. Un astfel de tabel poate fi prezentat clientului. În plus, în analiză, pot fi luate în considerare doar acele procente suficient de mari sau care dau diferențe suficient de mari între grupuri diferite de status ca să poată fi interpretate. Din nou, prezentarea transparentă către client a acestor considerații, precum și propunerea de soluții alternative, axate spre exemplu pe triangulația metodelor de colectare a datelor, constituie o strategie eficientă de a minimiza astfel de riscuri.

Toate aceste strategii au ca scop garantarea condițiilor minimale pentru colectarea informațiilor pe teren astfel încât acestea să reflecte fidel comunitatea studiată și să permită analize aprofundate asupra acesteia. În opinia noastră, aceasta este precondiția absolut necesară pentru a realiza studii comunitare credibile.

Note :

1. Autorii sunt cercetători în cadrul Academiei Române, la Institutul de Cercetare a Calității Vieții. Lucrul la acest material a fost parțial sprijinit de granturile CNCSIS ID56/2007 și ID691/2007. Mulțumim pentru comentariile realizate de lectorii anonimi (*peer-reviewerii*) ai revistei *Sociologie Românească*.
2. Încrederea generalizată în România este printre cele mai scăzute din Europa (vezi Voicu, 2005).

Bibliografie

- Agar, M. (1996) *The Professional Stranger : An Informal Introduction to Ethnography*, San Diego : Academic Press.
- Ayres, L. (2008) Semi-structured interview, în L.M. Given (ed.) *The Sage encyclopedia of qualitative research methods*, Londra, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore : Sage, 810-811.
- Bauman, Z. (2001) *Community : Seeking Safety in an Insecure World*, Cambridge : Polity.
- Bazeley, P. (2009) Editorial : Integrating Data Analyses in Mixed Methods Research, în *Journal of Mixed Methods Research* 3, 3, 203-207.
- Berg, B. L. (2003) *Qualitative Research Methods for the Social Sciences (4th Edition)*, Needham Heights : Allyn & Bacon.
- Brinkmann, S. (2008) Interviewing, în L.M. Given (ed.), *The Sage encyclopedia of qualitative research methods*, Londra, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore : Sage, 470-472.
- Caine, K.J., Davison Colleen M. și Stewart, E.J. (2009) Preliminary field-work : methodological reflections from northern Canadian research, în *Qualitative Research*, 9, 4, 489-513.
- Christensen, K. și Levinson, D. (eds.) (2003) *The Encyclopedia of Community : From the Village to the Virtual World*, Thousand Oak, Londra, New Delhi : Sage.
- Christensen, K. și Levinson, D. (2003) Introduction, în Christensen, K. și D. Levinson (eds.) (2003) *The Encyclopedia of Community : From the Village to the Virtual World*, Thousand Oak, Londra, New Delhi : Sage, XXXI-XLII.
- Darlington, Y. și Scott, D. (2002) *Qualitative research in practice. Stories from the field*, Crows Nest : Allen & Unwin.

- Etzioni, A. (1993) *The Spirit of Community : Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*, New York : Crown.
- Etzioni, A. (2002) [2001] *Societatea monocromă*, Iași : Editura Polirom.
- Giddens, A. (2000) *The Third Way and Its Critics*, Malden : Polity.
- Green, G.P. (2008) Community asset mapping and surveys, in R. Phillips și R.H. Pittman (eds.), *An Introduction to Community Development*, Londra & New York : Routledge, 155-165.
- Greene, J.C. (2007) *Mixed methods in social inquiry*. San Francisco : Jossey-Bass.
- Hawtin, M. și Percy-Smith, J. (2007) *Community Profiling. A practical guide. Second edition*, Maidenhead, New York : McGraw Hill & Open University Press.
- Iluț, P. (1997) *Abordarea calitativă a socio-umanului*, Iași : Editura Polirom.
- Israel B.A., Eng, E., Schulz, A.J. și Parker, E.A. (eds.) (2005) *Methods in Community-Based Participatory Research for Health*, San Francisco : Jossey-Bass.
- Johnson, R. Burke, Onwuegbuzie, A.J. și Turner, L.A. (2007) Toward a Definition of Mixed Methods Research, în *Journal of Mixed Methods Research* 1, 2, 112-133.
- Larionescu, M. (2010) Comunități umane. Tradiții sociologice, în *Sociologie Românească*, 2.
- Lewis, J. și Ritchie, J. (2008) Generalising from Qualitative Research, în J. Ritchie și J. Lewis (eds.) *Qualitative Research Practice. A Guide for Social Science Student and Researchers*, Londra, Thousand Oaks, New Delhi : Sage, 263-286.
- Mihalache, C., Preotesi, M. și Tomescu, C. (2009) *Incluziunea romilor pe piața muncii – percepții ale factorilor implicați*, București : Fundația Soros România.
- Mihăilescu, V. (1997) Două sate în tranziție, în *Revista de Cercetări Sociale*, 3.
- Mintici, A.M. (2010) Comodificarea turistică a comunităților „neatinse”, prin lentila antropologică, în *Sociologie Românească*, 2.
- Moret, M., Reuzel, R., van der Wilt, G.J. și Grin, J. (2007) Agreement in Reconstructing Interpretative Frames Validity and Reliability of Qualitative Data Analysis : Interobserver, în *Field Methods* 19, 1, 24-39.
- Newell, C.J. și South, J. (2009) Participating in community research : exploring the experiences of lay researchers in Bradford, în *Community, Work & Family*, 12, 1, 75-89.
- Oldenburg, R. (1989) *The great good place : cafés, coffee shops, community centers, beauty parlors, general stores, bars, hangouts, and how they get you through the day*, New York : Paragon House, 1989.
- Panorios, C., Elliot, P., Buch, M., Voicu, B. și Popescu, R. (2004) *F/P 1309 – Ex Post Evaluation – Romania. Natural Disaster And Prevention Project*. Paris & Bruxelles : Council of Europe Development Bank Ex Post Evaluation Department & TRANSTEC.
- Petrescu, C. (2008a) *Needs Assessment in 12 communities from Ialomita county*, Organizația World Vision România.
- Petrescu, C. (2008b) *Evaluare de proiect de dezvoltare comunitară integrată pentru romi – comunitatea Bălțești*, Fundația Soros România.
- Petrescu, C. (2009) *Evaluarea implementării Strategiei naționale de îmbunătățire a situației romilor – județul Călărași*, Asociația Catalactica.
- Petrescu, C. și Constantin, A. (2008) *Baseline assessment Community Development Program Constanța*, Organizația World Vision România.
- Petrescu, C. (coord.) (2006) *Capacity building for local economic development. Evaluare de impact*, Fundația Parteneri pentru Dezvoltare Locală.
- Petrescu, C. (coord.) (2007) *Mai întâi copiii. Evaluare de impact*, Organizația World Vision România.
- Petrescu, C. și Stănilă, G. (2009) *Copiii României. Evaluarea impactului proiectului*, Organizația World Vision România.
- Putnam, R. (2001) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Touchstone.
- Putnam, R. (2000) *Bowling Alone : The Collapse and Revival of the American Community*, New York : Simon & Schuster.
- Ritchie, J., Lewis, J. și Elam, G. (2003) Designing and Selecting Samples, in Jane Ritchie, Jane Lewis (eds.), *Qualitative Research Practice. A Guide for Social Science Student and Researchers*, Londra, Thousand Oaks, New Delhi : Sage, 77-108.
- Rostás, Z. (2010) Dezvoltarea comunitară la D. Gusti?, prezentare la *Conferința România după 20 de ani : schimbări și probleme sociale. Calitatea vieții, încotro ?*, ICCV, 12-13 februarie 2010, București.

- Rubin, H.J., Rubin, I.S. (2004) *Qualitative interviewing : The art of hearing data (2nd ed.)*, Thousand Oaks : Sage.
- Smith, M.A. și Kollock, P. (eds.) (1999) *Communities in Cyberspace*, Londra & New York : Routledge.
- Studdert, D. (2005) *Conceptualising community : Beyond the state and individual*, Houndmills : Palgrave Macmillan.
- Thomas, M., Bloor, M. și Frankland, J. (2007) The process of sample recruitment : an ethnostatistical perspective, în *Qualitative Research*, 7, 4, 429-446.
- Tönnies, F. (2001) [1887] *Community and Civil Society*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Vincent, J.W. (Jack) II. (2008) Community development assessments, în R. Phillips și R.H. Pittman, (eds.), *An Introduction to Community Development*, Londra & New York : Routledge, 133-154.
- Voicu, B. (coord.), Bleahu, A., Popescu, R. și Arpinte, D. (2003) *Evaluarea impactului social al proiectului de împădurire în Mărașu, Gropeni, Tichilești, Berțești și Stăncuța, Județul Brăila. Un raport pentru Romanian Afforestation of Degraded Agricultural Land Project : Implementing the Process Framework*, Banca Mondială, București, Februarie 2003.
- Voicu, B. (2005a) *Penuria Pseudo-Modernă a Postcomunismului Românesc. Volumul II. Resursele*, Iași : Editura Expert Projects.
- Voicu, B. (2008) Riscurile politicilor de dezvoltare bazate pe formarea capitalului social, în *Sociologie Românească*, 1, 11-25.
- Voicu, B., Bleahu, A. și Jderu, G. (2003) *Evaluarea efectelor sociale în zona Stăncuța-Tufești, județul Brăila. Un raport pentru Romanian Afforestation of Degraded Agricultural Land Project : Implementing the Process Framework*, Banca Mondială, București, Ianuarie 2003.
- Voicu, B., Tufiș, C. și Popescu, R. (coord.) (2008) *Evaluarea nevoilor în 14 sate din România. Un raport pentru Petrom-OMV*, București și Ploiești : ICCV și OMV-Petrom.
- Voicu, B. (coord) (2008) *Rata de trecere de la un ciclu educațional la altul și rata de absolvire a unui ciclu educațional. Perspective la nivelul școlii*, Raport către Unitatea de Management al Proiectelor pentru Învățământul Preuniversitar, Coordonator Componenta 3, București : CEDU 2000+.
- Voicu, B. (coord) (2009) *Renunțarea timpurie la educație : posibile căi de prevenire*, București : Editura Vanemonde.
- Voicu, B., Voicu, M. și Popescu, R. (coord.) (2007) *Need Assessment in Eight Romanian Villages*, București și Ploiești : ICCV și OMV-Petrom.
- Voicu, M., Voicu, B. (coord.) (2006) *Satul românesc pe drumul către Europa*, Iași : Editura Polirom.
- Voicu, M. și Tufiș, C. (coord.) (2008) *Romii. Povești de viață*, București : Editura Afir.
- Voicu, M. și Tufiș, C. (coord.) (2008) *Programul de dezvoltare comunitară integrată. Evaluarea efectelor sociale*, Fundația Soros România.
- Voicu, M. (coord.) (2007) *Nevoi și resurse în comunitățile de romi*, București : Editura Afir.
- Voicu, M. și Popescu, R. (coord.) (2009) *Femeile Roma – ce știm și ce nu știm despre ele*, București : Fundația Soros România.
- Völker, B., Flap, H. și Lindenberg, S. (2007) When are neighbourhoods communities? Community in Dutch Neighbourhoods, în *European Sociological Review*, 23, 1, 99-114.
- Williams, M., Payne, G., Hodgkinson, L. și Poade, D. (2008) Does British Sociology Count? : Sociology Students' Attitudes toward Quantitative Methods, în *Sociology* 42, 5, 1003-1021.
- Wilmsen, C., Elmendorf, W., Fisher, L., Ross, J., Sarathy, B. și Wells, G. (2008) *Partnerships for Empowerment : Participatory Research for Community-based Natural Resource Management*, Londra & Sterling : Earthscan Publications Ltd.

Primit la redacție : martie 2010